

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՌՈՍՏՈՄԻ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ
(1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.)**

Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների
դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2018

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ Պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի խորհրդում:

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Խաչատրյան Կ. Հ.

պատմական գիտությունների դոկտոր
Վիրաբյան Ա. Ս.

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հակոբյան Ա. Մ.

Առաջատար կազմակերպություն՝ Երևանի պետական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2018 թ. փետրվարի 27-ին, ժամը 14⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՎՀ-ի Հայոց պատմության 004 մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2018 թ. հունվարի 22-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Հ. Ղ.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Հայաստանի խորհրդայնացումը հայոց նորագույն պատմության շրջադարձային էջերից է: Խորհրդային իշխանության վերջնական հաստատումը բավական երկար գործընթաց էր: Հայիեղկոմի 1920 թ. նոյեմբերի 29-ի հռչակագիրը, ինչպես նաև դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագիրը լոկ սկիզբն էին այդ գործընթացի: Հայիեղկոմի իշխանության գալուց մի քանի օր անց Հայաստանում սկսվեց բռնությունների մի ամբողջ շարք, որի հետևանքը եղավ 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը: Փետրվարյան ապստամբության ճնշումից հետո Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի ցուցումով նախ ընդգրկվեց Անդրկովկասի խորհրդային դաշնության, ապա նաև՝ ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ: Խորհրդային հանրապետությունների դաշինքին անդամակցելով՝ Հայաստանում փաստացի ավարտվեց կոմունիստական իշխանության հաստատման գործընթացը: Հայ ժողովուրդը ստիպված էր ոչ միայն ընդունել մինչ այդ իր համար խորթ վարչակարգը, այլև ժամանակավորապես հաշտվել անկախության կորստի հետ: Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումը տարաբնույթ գնահատականների է արժանացել ինչպես հայ պատմագիտության, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից: Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում այդ գործընթացի վերաբերյալ 1920-1930-ական թվականների սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից տրվող գնահատականները: Միայն այն հանգամանքը, որ այդ տարիներին Խորհրդային Միությունում գործնականում անհնար էր դեպքերին առարկայական գնահատական տալ, իսկ Սփյուռքում անհամեմատ ավելի մեծ էր ազատ մտածելու և տեսակետ հայտնելու հնարավորությունը, շատ ավելի է կարևորվում սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական գործիչների ու մամուլի գնահատականների վերաբերումը: Այսօր Հայաստանը գտնվում է աշխարհաքաղաքական բարդ ու խրթին երևույթների լաբիրինթոսում: Անհրաժեշտ է մեկտեղել համայն հայության ներուժը: Անհերքելի փաստ է, որ անհնար է պատկերացնել Սփյուռքն առանց Հայաստանի և հակառակը: Հայաստանում և նրա շուրջ տեղի ունեցող ցանկացած երևույթ միշտ էլ մտահոգել է սփյուռքահայությանը: Ցավոք, խորհրդային իշխանության տարիներին սփյուռքահայության կարծիքը հասկանալի պատճառներով ընդհանուր առմամբ հաշվի չէր առնվում հայրենի պետականաշինության գործում: Ավելին, խորհրդային իշխանությունները մտադրություն են ունեցել Սփյուռքում թուլացնելու, հնարավորության դեպքում նաև վերացնելու հայ ազգային կուսակցությունները և հատկապես Դաշնակցությունը: Սակայն ազգային կուսակցությունների նպատակը եղել է Խորհրդային Հայաստանի շենացումն ու հզորացումը: Լավագույն մտավորականներով ու մտավոր կարողությամբ համալրված Սփյուռքը փորձել է ոչ միայն նյութական աջակցություն ցուցաբերել Հայաստանին, այլև յուրովի գնահատականներ տալ հայրենիքում կատարվող գործընթացներին՝ փորձելով այդ կերպ ազդել դրանց վրա: Այսօր Սփյուռքի դերն աստիճանաբար աճում է:

Ստեղծված պայմաններում պետք է հնարավորինս լայնորեն օգտագործել սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի հնարավորությունները մեր պետականության կայացման գործում:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ:

Ատենախոսության նպատակն է համակարգված ներկայացնել Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման վերաբերյալ Սփյուռքում հնչեցված քաղաքական գնահատականները: Ատենախոսության խնդիրներն են համարվում վեր հանել Սփյուռքում հաստատված հայ քաղաքական վտարանդիության գնահատականները Հայաստանի խորհրդայնացման խնդրի վերաբերյալ, ներկայացնել 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագիրը ստորագրելու հարցում Հայաստանի օրվա իշխանությունների մոտեցումները և սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական տարաշերտ շրջանակների արձագանքները, բացահայտել 1920 թ. դեկտեմբերի 2-3-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կնքելու հանգամանքները և այս խնդրի վերաբերյալ Սփյուռքի դիրքորոշումը, պարզաբանել Հայաստանի խորհրդայնացման օրն ընդունելու (նոյեմբերի 29 և դեկտեմբերի 2) սկզբունքային մոտեցումների տարբերությունը, ցույց տալ Փետրվարյան ապստամբության ինքնաբերական և ժողովրդական բնույթը, վեր հանել այս դեպքերի կապակցությամբ գնահատականների տարբերության իսկական շարժառիթները, ներկայացնել Փետրվարյան ապստամբության դրական և բացասական հետևանքները և դրանց վերաբերյալ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները, ցույց տալ, որ անկախ գոյություն ունեցող աշխարհաքաղաքական իրավիճակից և մեր տարածաշրջանում գերտերությունների շահերի և ազդեցության աստիճանից, Հայաստանի անկախությունը գերագույն արժեք է, և այդ հարցում սփյուռքահայության ստվար հատվածը նախանձախնդիր ու հետևողական մոտեցում է ցուցաբերել:

ԱՏԵՆԱՒՈՍՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ:

Ուսումնասիրության մեջ փաստացի հետազոտվում են Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման վերաբերյալ 1920-1930-ական թթ. հնչեցված սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները: Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման գործընթացը մենք ժամանակագրորեն սկսել ենք 1920 թ. վերջից և հասցրել 1921 թ. ամառ՝ Զանգեզուրի խորհրդայնացումը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Աշխատանքի գիտական արժեքը բարձրացնելու նպատակով փորձել ենք չխուսափել պատմական գիտության ճշմարտության, օբյեկտիվության, համակողմանիության սկզբունքներից: Աշխատանքը գրվել է պատմագիտական հետազոտություններում լայն տարածում ստացած պատմահամեմատական մեթոդի կիրառմամբ: Պատմագիտական այս մեթոդին զուգահեռ օգտագործել ենք նաև այլ ընդհանուր գիտական մեթոդներ (նկարագրություն, վերլուծություն, բացատրություն):

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹՆ ՈՒ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ

ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսության մեջ առաջին անգամ փորձ է արվել հնարավորինս ամբողջական ներկայացնելու Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման վերաբերյալ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի վերաբերմունքը: Ուսումնասիրության մեջ նյութից և աշխատության անհրաժեշտությունից բխող որոշակի կանոնակարգում ենք մտցրել սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի, հատկապես մամուլի նյութերի դասակարգման և ընտրության հարցում: Որպես ուսումնասիրության նորույթ առաջադրում ենք սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի նյութերի առավել ամբողջական կանոնակարգման վերաբերյալ հետագա գիտական քննարկումների և առաջարկությունների անհրաժեշտությունը: Հստակեցվել է, որ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական բոլոր ազդեցիկ ուժերի համար խորհրդային Հայաստանի գարգացումը համարվել է գերխնդիր: Նույնիսկ խորհրդային պետության համար գաղափարական լուրջ հակառակորդ համարվող Դաշնակցություն կուսակցությունը Սփյուռքում ուղղակի և անուղղակի քարոզչություն է իրականացրել՝ տնտեսապես աջակցելու հայրենիքի վերաշինությանը: Խորհրդային Ռուսաստանի ազդեցության հաստատումն Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում նախևառաջ թելադրված է եղել սեփական քաղաքական հավակնությունները բավարարելու մոլուցքով: Հայաստանի Առաջին հանրապետության ղեկավարությունն իշխանությունը բռնազրկելու է հանձնել միմիայն ժողովրդի ֆիզիկական անվտանգության նկատառումներից ելնելով: Իսկ հայ ժողովրդի գլխին կախված ֆիզիկական բնաջնջման վտանգը մեծապես պայմանավորված էր քեմալաբռնկության անթաքույց համագործակցությամբ: Ցավոք, սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական ոչ դաշնակցական շրջանակները փորձել են չնկատել այս իրողությունը և Հայաստանի խորհրդայնացումը որակել են որպես խորհրդային Ռուսաստանի բարի կամքի դրսևորում: Խորհրդային իշխանությունների դեմ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական շրջանակների մղած քաղաքական պայքարի հիմքում եղել է Հայաստանի անկախության գաղափարը: Ցույց է տրվել, որ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի մի կարևոր հատվածը մշտապես Հայաստանի անկախության վերականգնումը համարել է գերակա խնդիր: Անկախ Հայաստանը սփյուռքահայ հանրության մեծ մասի համար եղել է քաղաքական տեսլական: Հայաստանի անկախությանն «ընդդիմացող» հասարակական-քաղաքական շրջանակների համար այդ ճանապարհը եղել է ԽՍՀՄ-ի բարեհաճությունը սիրաշահելը, ինչպես նաև իրենց քաղաքական ընդդիմախոսներին հակառակվելը: Ուսումնասիրության ընթացքում բացահայտվել են Սփյուռքում գործող հայկական կուսակցությունների միջև առկա հակասությունների մի շարք խորքային պատճառներ:

Հետազոտությունը չի սահմանափակվում լոկ պատմաճանաչողական անհրաժեշտությամբ: Աշխատանքն ունի նաև գործնական և կիրառական նշանակություն: Հայոց պետականության կայացումն ու հզորացումը պետք է

համարել ոչ միայն հայաստանցիների, այլև Հայաստանի սահմաններից դուրս ապրող հայության առաքելությունը: Հայկական սփյուռքը, ըստ ժամանակակից սփյուռքագիտության տեսաբանների, հայրենակենտրոն բնույթ ունի: Հետևաբար՝ բազմամիլիոնանոց տարաշերտ սփյուռքահայության հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները Հայաստանի քաղաքական կողմնորոշման, անկախության արժևորման, երկրում ժողովրդավարության ամրապնդման և այլ առումներով կիրառելի են նաև այսօր:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսության թեման հաստատվել է Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ Պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի խորհրդում: Այն քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի կողմից: Ատենախոսության հիմնական արդյունքներն ու դրույթները հրատարակվել են մենագրությունների ու հոդվածների տեսքով: Թեմայի վերաբերյալ գեկուցումներ են ներկայացվել հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներում:

ՀԵՏԱՀՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ ԵՎ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՍԻՃԱՆԸ:

Ատենախոսության աղբյուրագիտական հիմքը ժամանակի մամուլի նյութերն են, հասարակական-քաղաքական գործիչների հուշերը, վերապրումները, հաղորդումները, ինչպես նաև կուսակցությունների ընդունած համապատասխան հայտարարություններն ու բանաձևերը:

1920-1930-ական թվականներին Դաշնակցությունը, Ռամկավար-ազատական կուսակցությունը և Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունն իրենց շրջանային և ընդհանուր պատգամավորական ժողովներում բազմիցս անդրադարձել են Հայաստանի խորհրդայնացմանը, Խորհրդային Հայաստանի և ԽՍՀՄ-ի հանդեպ իրենց որդեգրած ու որդեգրելիք քաղաքականությանը, իրենց դիրքորոշումներն էլ արտահայտվել են համապատասխան հայտարարություններով և բանաձևերով: Այս նյութերը մեծապես օգտակար են եղել մեր աշխատանքը շարադրելիս:

Պակաս արժեքավոր չեն ժամանակակիցների վավերագրությունները: Այս տեսակետից նախ պետք է առանձնացնել Հայաստանի Առաջին հանրապետության գործիչների հուշագրություններն ու վկայությունները: Անձամբ լինելով դեպքերի ոչ միայն ժամանակակիցը, այլև անմիջական ականատեսն ու մասնակիցը՝ Սփյուռքում հաստատված այս գործիչներն անսպառ տեղեկություններ են հաղորդում մեզ: Այս տեսակետից արժանահիշատակ են Սիմոն Վրացյանի¹, Ալեքսանդր Խատիսյանի², Հովհաննես Քաջազունու³, Ռուբեն

¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Բոլշեվիկեան ազգային քաղաքականութեան բնաշրջումը, «Դրօշակ», 1927, թիւ 6, էջ 164-168, նույնի՝ էջեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, փետրուար, էջ 32-43, օգոստոս, էջ 69-78, նույնի՝ Խարխափումներ: Յ. Քաջազունու «Հ.Յ.Դ. անելիք չունի այլեւս» գրքի աղթիւ, Պոսթըն, 1924, 230 էջ, նույնի՝ Ինչո՞ւ եւ ինչպե՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստան, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1940, փետրուար, էջ 73-94, նույնի՝

Տեր-Մինասյանի⁴, Ավետիս Ահարոնյանի⁵, Կարո Սասունու⁶, Վահան Նավասարդյանի⁷, Միքայել Վարանդյանի⁸, Ռուբեն Դարբինյանի⁹, Գարեգին Նժդեհի¹⁰, Արտաշես Աբեղյանի¹¹, Համբարձում Տերտերյանի¹², Վահան

Կեանքի ուղիներով. Դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, հ. 2, Պէյրուֆ, 1967, 348 էջ, նույնի՝ Հ. Յ. Դաշնակցության 10-րդ Ընդհանուր ժողովը, «Դրօշակ», 1929, թիւ 1, էջ 3-7, նույնի՝ Հայաստանը բոլշեւիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, Պոստոն, 1941, 271 էջ, նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1922թ., դեկտեմբեր, էջ 45-55, 1923, յունուար, էջ 42-48, նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 542, նույնի՝ Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, նոյեմբեր, էջ 63-73, դեկտեմբեր, էջ 66-75, 1924, յունուար, էջ 83-90, 1924, մարտ, էջ 111-120, նույնի՝ Փետրուար 18-ից յետոյ (մեր հետագայ քաղաքականութիւնը), «Վեմ», 1938, 2 տարի, թիւ 1, էջ 1-10, նույնի՝ Քաղաքական խնդիրները Հ.Յ.Դ.Մ. Ընդհանուր ժողովում, «Դրօշակ», 1929, թիվ 4-5, ապրիլ-մայիս, էջ 72-77:

² Տե՛ս Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1926, հոկտեմբեր, էջ 101-107, նոյեմբեր, էջ 97-102, նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթէնք, 1930, 368 էջ:

³ Տե՛ս Քաջազնունի Յ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, 1923, 108 էջ, նույնի՝ Յետ մահու: Պատմութիւններ, յուշեր, յօդուածներ, նամակներ, Հրատարակութեան համար պատրաստեց՝ Ա. Վրացեան, Պէյրուֆ, 1968, 256 էջ, նույնի՝ Ռուսաստան թէ Թուրքիա. Բաց նամակ Z-ին, Պուքրէշ, 1924, 54 էջ:

⁴ Տե՛ս Տեր-Մինասեան Ռ., Հողվածների ժողովածու (կազմող՝ Խ. Ստեփանյան), Երևան, 2002, 424 էջ, նույնի՝ Ախալցխա-Ախալքալաքի հանրապետութիւնը, «Վեմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2013, թիվ 3, էջ 1(239)-XVI (պատրաստեց Խաչատուր Ստեփանյանը), նույնի՝ Վասպուրականը իբրեւ անկիւնաքար Միացեալ Հայաստանի, «Դրօշակ», 1926, թիւ 11-12, էջ 299-306:

⁵ Տե՛ս Ահարոնեան Ա., Սարդարապատից մինչեւ Սեւր եւ Լօզան, Պոսթըն, 1943, 212 էջ:

⁶ Տե՛ս Սասունի Կ., Ազգային հարցը մարքսիզմի քուրայում, «Դրօշակ», 1928, թիվ 6-7, էջ 174-179, նույնի՝ Հայ-թրքական պատերազմը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1926, յուլիս, էջ 110-116, նույնի՝ Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը, «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 72-75, նույնի՝ Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, հոկտեմբեր, էջ 86-102, նոյեմբեր, էջ 79-104, դեկտեմբեր, էջ 103-120, 1926, յունուար, էջ 74-96, նույնի՝ Փետրուարեան ապստամբութիւնը, Պէյրուֆ, 1970, 263 էջ, նույնի՝ Ռուսական օրիենտացիան., «Հայրենիք», Պոսթըն, 1928, փետրուար, էջ 135-144:

⁷ Տե՛ս Նաւասարդեան Վ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան «լիկլիդացիան» (Բոլշեւիզմի սնանկութեան առիթով), Գահիրէ, 1924, 188 էջ, նույնի՝ Հ.Յ.Դաշնակցութեան անելիքը (Մտքեր եւ յուշեր մի գրքոյկի առիթով), Գահիրէ, 1924, 288 էջ, նույնի՝ Ի՛նչ չէր եւ Ի՛նչ չպիտի լինի մեր ուղին, Գահիրէ, «Յուսաբեր», 1923, 81 էջ:

⁸ Տե՛ս Վարանդեան Մ., Համայնավարութիւնը եւ համաշխարհային յեղափոխութիւն, Գահիրէ, 1926, 238 էջ:

⁹ Տե՛ս Դարբինեան Ռ., Երկեր, Կեանքիս գրքէն, Ա հատոր, Պէյրուֆ, 1972, 704 էջ, նույնի՝ Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, յունուար, էջ 57-64, յուլիս, էջ 121-128, հոկտեմբեր, էջ 137-144, նույնի՝ Մեր պատասխանը Յ. Քաջազնունիի, Պոսթըն, 1923, 166 էջ:

¹⁰ Տե՛ս Նժդեհ Գ., Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, յուլիս, էջ 75-86, նույնի՝ Երկեր: Երկու հատորով, հ. 2, Երևան, 2002, 504 էջ, նույնի՝ Իմ պատասխանը,

Փափագյանի (Կոմս)¹³, Վարդան Գևորգյանի¹⁴, Հայկ Ասատրյանի¹⁵, Սարգիս Արամյանի¹⁶, Օնիկ Մխիթարյանի¹⁷, Նորայր Բաղայանի¹⁸, Գևորգ Երեցյանի¹⁹ և այլոց վկայությունները: Պակաս արժեքավոր չեն նաև ռամկավար գործիչների վկայությունները, որոնց թվում հիշատակելի են Արտակ Դարբինյանի²⁰, Արշակ Չոպանյանի²¹, Հրաչ Երվանդի²², Հովհաննես Պողոսյանի²³ և այլոց գրվածքները:

Հայաստանի ողբերգությունը թրքոբոլշևիկ փաստաթղթերի լոյսի տակ, Սոֆիա, 1937, 103 էջ, նույնի՝ Լեոնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, սեպտեմբեր, էջ 71-78, նույնի՝ Բաց նամակներ հայ մտաւորականութեան, Պէրյուֆ, «Հրազդան», 1929, 32 էջ, նույնի՝ Որդիների պայքարը հայրերի դէմ, Սոֆիա, «Գողթան», 1927, 47 էջ:

¹¹ Տե՛ս Աբեղեան Ա., Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան, «Հայրենիք», 1927, սեպտեմբեր, էջ 109-116, նույնի՝ Հայ-վրացական յարաբերութիւնները (Ազգային քաղաքականութեան խնդիրներ), «Հայրենիք», 1929, օգոստոս, էջ 135-145, նույնի՝ Հայաստան եւ արտաքին հարեաններ (Ազգային քաղաքականութեան խնդիրներ), «Հայրենիք», 1929, դեկտեմբեր, էջ 111-126, նույնի՝ Ազգային փոքրամասնութիւնները Անդրկովկասում, «Հայրենիք», 1929, ապրիլ, էջ 65-78:

¹² Տե՛ս Տերտերյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները. Լեւոն Շանթի պատուիրակությունը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1954, մայիս, էջ 1-14:

¹³ Տե՛ս Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, հատոր երրորդ, Գահիրէ, 1957, 431 էջ:

¹⁴ Տե՛ս Գէորգեան Վ., Լեոնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), Պուքրէշ, 1923, 173 էջ:

¹⁵ Տե՛ս Ասատրեան Հ., Հայաստանի սահմանները, «Ցեղ եւ Հայրենիք», Սոֆիա, 1936, թիւ 1, էջ 2-10, նույնի՝ Հայկական ոգու ուժականութիւնը, «Տարոնի Արծիւ», Սոֆիա, 1938, թիւ 3-4, էջ 23-33, Հ. Ա., Մտածումներ հայկական ճգնաժամի, Հայ յեղափոխութեան եւ Մայիս 28-ի մասին, Սոֆիա, 1933, 32 էջ, նույնի՝ Հ. Ա., Ցեղանենգ Շէյթանը. Խորհրդածութիւններ հակադաշնակցական ելոյթների մասին, Սոֆիա, 1933, 56 էջ:

¹⁶ Տե՛ս Արամեան Ա., Փետրուարեան յեղափոխութիւնը և բոլշևիզմը, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 5-12:

¹⁷ Տե՛ս Մխիթարեան Օ., Փետրուարեան ապստամբութեան աղբիւրները, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 13-35:

¹⁸ Տե՛ս Բաղալեան Ն., Փետրուար 18 հայկական ազատագրական շարժման ամբողջական մարմնացում, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 35-41:

¹⁹ Տե՛ս Երեցեան Գ., Փետրուար 18-ի նշանակութիւնը, «Փետրուար 18», Հրատ. Հ.Յ.Դ. Փրակայի ուսանողական միութեան, Փրակա, 1927, էջ 42-44:

²⁰ Տե՛ս Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (յուշեր 1890էն 1940), Փարիզ, 1947, 640 էջ:

²¹ Տե՛ս Չօպանեան Ա., Հայ ազգը «մեղաւոր» չէ, Փարիզ, 1926, 16 էջ:

²² Տե՛ս Երուանդ Հ., Ռամկավար Ազատական կուսակցութիւն. Իր այսօրը եւ վաղը, Պոսթըն, 1927, 32 էջ:

²³ Տե՛ս Պողոսեան Յ., Երկու ամիս Հայաստանի մէջ, Պոստոն, 1931, 499 էջ, նույնի՝ Մեր դերը: Ի՞նչ եղաւ եւ ի՞նչ պիտի ըլլայ, Պոստոն, 1965, 43 էջ:

Հնչակյաններից հիշատակելի է Արսեն Կիտուրի կազմած վավերագրերի ժողովածուն²⁴:

Ժամանակակիցների թողած ոչ մեծաթիվ, բայց հետաքրքիր վավերագրեր կան նաև Հայաստանի ազգային արխիվի և Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի ֆոնդերում:

Բացի վերոնշյալներից, աշխատանքի համար աղբյուրագիտական առանցքային բազա են համարվում սփյուռքահայ թերթերը («Ապագա», Փարիզ, «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, «Արև», Ալեքսանդրիա, Կահիրե, «Արծազանք Փարիզի», Փարիզ, «Երիտասարդ Հայաստան», Չիկագո, Բոստոն, Նյու Յորք, «Երևան», Փարիզ, «Ժողովրդի ձայնը», Կ. Պոլիս, «Հայաստանի կոչնակ», Նյու Յորք, «Հայրենիք», Բոստոն, «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, «Հառաջ», Փարիզ, «Հուսաբեր», Կահիրե, «Պայքար», Բոստոն, «Պրոլետար», Նյու Յորք, «Սուրիական մամուլ», Հալեպ և այլն):

Հիմնախնդրի ուսումնասիրվածությունը: 1920-1930-ական թվականների սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման դրական և բացասական կողմերը հայ պատմագիտությունն ամբողջական չի ուսումնասիրել: Ավելին, ինչպես վերևում նշեցինք, հասկանալի պատճառներով խնդրի մեկնաբանումը հիմնականում եղել է միակողմանի՝ կոմունիստական կուսակցական գաղափարախոսական պարտադրանքով պայմանավորված: Օրինակ՝ Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարներից մեկի՝ Կարո Սասունու վկայությամբ 1922 թ. սկզբին խորհրդային Հայաստանում ստեղծվում է մի հանձնախումբ՝ պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանի գլխավորությամբ, որը պետք է հավաքեր և հրատարակեր «Փետրուարեան շարժման պատմութիւնը»: «Սակայն, այդ գիրքը լոյս չտեսաւ: Փետրուարեան ապստամբութիւնը նրանց ոչ միայն ֆիզիքական պարտութեան մատնեց, այլև շատ վճռական հարուած հասցրեց բարոյական գետնի վրայ: Նրանք իրենց ամփոփած պատմութիւնից միայն ամօթ են զգում: Նրանք այդ տեղ պատմութիւն չունին եւ զարմանալի խոհեմութեամբ, հակառակ առաջի տարուայ բացականչութիւնների, գիտցան լռել եւ ծրարուած պահել տխրահոշակ «ղեկավարներ»-ի հաւաքած գրութիւնները»,- գրում է Կ. Սասունին²⁵: Պարզ է, որ խորհրդային Հայաստանում այդ ժամանակ «հրատարակելիք» գրքում սփյուռքյան տեսակետներ չէին ներառի: Սակայն այդ փաստն ինքնին ակներև է դարձնում դեպքերը փոփոխված ներկայացնելու խորհրդային կողմի հակվածությունը:

Խորհրդահայ բոլշևիկ գործիչներից և պատմաբաններից Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատմանը տրված սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականներին որոշ առումներով անդրադարձել են

²⁴ Տե՛ս Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962), (խմբ.՝ Արսէն Կիտուր), Ա հատոր, Պէյրուֆ, 1962, 617 էջ:

²⁵ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1926, յունուար, էջ 96:

Արտաշես Կարինյանը²⁶, Աշոտ Հովհաննիսյանը²⁷, Գրիգոր Չուբարյանը²⁸, Լեոն²⁹, Արշավիր Հակոբյանը³⁰, Սամվել Ալիխանյանը³¹, Ռոբերտ Խաչատրյանը³², Լենդրուշ Խուրշուդյանը³³, Յուրա Հովսեփյանը³⁴ և ուրիշներ: Չնայած պարտադրված միակողմանի մեկնաբանություններին՝ իրենց հարուստ աղբյուրագիտական բազայով առանձնանում են Արամայիս Մնացականյանի³⁵, Գալուստ Գալոյանի³⁶, Հրաչիկ Սիմոնյանի³⁷, Կարլեն Դալլաքյանի³⁸, Աշոտ Աբրահամյանի³⁹ խորհրդային ժամանակաշրջանի աշխատանքները: Իր

²⁶ Տե՛ս Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը յեվ իր զինակիցները, Յերևան, 1932, 170 էջ, նույնի՝ Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Թիֆլիս, 1926, 88 էջ, նույնի՝ Հայ ազգայնականների ուղին, Մոսկվա, 1926, 246 էջ:

²⁷ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., Համազգային կրիզիսը, Յերեվան, 1926, 30 էջ:

²⁸ Տե՛ս Չուբարյան Գ., Դաշնակցության տաճկական ոիրենտացիան յեվ հայրենիքի փրկության կոմիտեն, Յերեվան, 1929, 86 էջ:

²⁹ Տե՛ս Լեո, Անցեալից. Յուշեր, թղթեր, դիտումներ, Թիֆլիս, 1925, 482 էջ:

³⁰ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921թ., Երևան, 1948, 113 էջ, նույնի՝ Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների հաղթանակը 1921թ. քաղաքացիական կռիվներում, Երևան, 1960, 92 էջ:

³¹ Տե՛ս Ալիխանյան Ա., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921թթ.), Երևան, 1966, 413 էջ:

³² Տե՛ս Խաչատրյան Ռ., Արտասահմանում հայ կոմունիստական մամուլի պատմությունից, Երևան, 1960, 151 էջ:

³³ Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի ոչ պրոլետարական կուսակցությունների գաղափարական-քաղաքական և կազմակերպական կրախը (1920-1921թթ.), Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (Ժողովածու), Երևան, 1987, էջ 185-225:

³⁴ Տե՛ս Հովսեփյան Յու., Սովետահայ պատմագրությունը Հայաստանում «ոազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կենսագործման մասին, Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (Ժողովածու), Երևան, 1987, էջ 28-52, նույնի՝ 1921 թ. փետրվարյան խռովության առաջացման պատճառների նենգափոխումը հայ բուրժուական պատմագիտության մեջ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1987, թիվ 4, էջ 49-55 :

³⁵ Տե՛ս Մնացականյան Ա., Ընդդեմ պատմության դաշնակցական նենգափոխության, Երևան, 1976, 116 էջ:

³⁶ Տե՛ս Գալոյան Գ., Անդրկովկասում սոցիալիստական ռևոլյուցիայի և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ, Երևան, 1961, 408 էջ, նույնի՝ Борьба за Советскую власть в Армении, Москва, 1957, 256 стр, նույնի՝ Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье, 1900-1922, Ереван, 1969, 508 стр:

³⁷ Տե՛ս Սիմոնյան Հ., Սիյուռքաիայությունը սոցիալ-քաղաքական պայքարի ուղիներում, Երևան, 1968, 674 էջ:

³⁸ Տե՛ս Դալլաքյան Կ., Արշակ Չոպանյան: Կյանքը և գործը, Երևան, 1987, 480 էջ:

³⁹ Տե՛ս Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. 2, Երևան, 1967, 423 էջ:

ժամանակներին ոչ հատուկ համարձակ մեկնաբանությունների համար կարելի է եզակի համարել Բագրատ Բորյանի⁴⁰ աշխատությունը:

Հիմնահարցի համապարփակ ուսումնասիրության համար բացառիկ կարևորություն ունեն նաև սփյուռքահայ պատմաբանների աշխատությունները: Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման և անկախության վերականգնման խնդիրները Դաշնակցություն կուսակցության դիրքերից են քննարկել սփյուռքահայ պատմաբաններ Գառնիկ Գյուլալյանը⁴¹, Հրաչ Տասնապետյանը⁴², Ռուբինա Փիրումյանը⁴³: Չնայած տրամաբանական համարվող կուսակցական կողմնորոշմանը՝ այս հեղինակների գործերը կարևոր են հիմնախնդրի առավել ամբողջական պատկերացման համար: Գ. Գյուլալյանի ուսումնասիրությունն արժեքավոր է որպես համընդգրկուն վերլուծություն: Աղբյուրագիտական բազայի տեսակետից գնահատանքի են արժանի Հ. Տասնապետյանի և Ռ. Փիրումյանի գործերը: Այս հեղինակները դրվատանքով են գրում Փետրվարյան ապստամբությունն արժևորող, Հայաստանի անկախությունը վերականգնելու գաղափարը քարոզող սփյուռքահայ գործիչների մասին:

Իրենց տրամադրության տակ եղած փաստական նյութը վերլուծելու առումով պակաս արժեքավոր չեն նախկին դաշնակցական պատմաբաններ Թորգոմ Վեհապետյանի⁴⁴, Լևոն Չորմիսյանի⁴⁵ աշխատությունները: Չնայած պետք է նշել, որ հատկապես Թ. Վեհապետյանը, ճշմարտացիորեն ներկայացնելով փաստերն ու դեպքերը, հաճախ է կողմնակալ եզրակացություններ և ընդհանրացումներ անում:

Ռամկավար հեղինակներից կարելի է առանձնացնել Անդրանիկ Անդրեասյանի⁴⁶, Ավետիս Յափուջյանի⁴⁷ և Մանուկ Ճիզմեճյանի⁴⁸ աշխատությունները:

⁴⁰ Տե՛ս Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, М-Л, 1929, 434 с.

⁴¹ Տե՛ս Գյուլալյան Գ., Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Փարիզ, 1927, 157 էջ:

⁴² Տե՛ս Տասնապետեան Հ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. Ընդի. Ժողովը (1890-1924), Աթէնք, 1988, 259 էջ:

⁴³ Տե՛ս Փիրումեան Ռ., Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշեվիկ յարաբերութիւնների ոլորտում (1917-1921), Երեւան, 1997, 421 էջ:

⁴⁴ Տե՛ս Վեհապետեան Թ., Նոր սերունդը՝ քավութեան նոխազ, Բ հատոր, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը եւ Փետրուարեան ապստամբութիւնը իրենց յարակից հարցերով, Պէյրուս, 1985, 207 էջ:

⁴⁵ Տե՛ս Չորմիսեան Լ., Կուսակցութիւնները եւ հայրենիքը, Փարիզ, 1946, 163 էջ, նույնի՝ Կուսակցութիւնները, Պէյրուս, 1965, 308 էջ:

⁴⁶ Տե՛ս Անդրեասեան Ա., Պատմութիւն Ռամկավար ազատական կուսակցութեան Ամերիկայի Արեւմտեան շրջանակի, Լոս Անճելըս, 1981, 200 էջ, նույնի՝ Սփիւռքը եւ Հայրենիքը. Տպաւորութիւններ եւ Դատումներ, Պէյրուս, 1962, 261 էջ:

⁴⁷ Տե՛ս Եափուջեան Ա., Ո՛վ կազմակերպեց փետրուարեան արկածախնդրութիւնը եւ ի՞նչ եղավ անոր հետեւանքը, Գահիրէ, 1968, 136 էջ:

⁴⁸ Տե՛ս Ճիզմեճեան Մ., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց (1890-1925), Ֆրէզսո, 1930, 367 էջ:

Սփյուռքահայ պատմաբանների այս խումբը ոչ միայն բարձր է գնահատել Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումը գովերգող և պաշտպանող սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական հատվածին, այլև երբեմն փորձում է նսեմացնել Հայաստանի անկախությունն արժևորող գործիչներին:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատմանը, Հայաստանի անկախության գաղափարի վերլուծությանը և դրանց հանդեպ սփյուռքահայ ազգային կուսակցությունների մոտեցմանը չեզոք դիրքերից է անդրադարձել ամերիկահայ պատմաբան Սարգիս Ադամյանը⁴⁹:

«Ետխորհրդային շրջանում հայաստանյան պատմագիտության մեջ խորհրդային իշխանության հաստատման վերաբերյալ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները որոշ չափով ուսումնասիրվել և դրանց անկողմնակալ գնահատականներ են տրվել: Անցյալի դեպքերն իրենց արժեքավոր աշխատություններում նորովի են մեկնաբանել բեղմնավոր գրիչ ունեցող պատմաբաններ Գալուստ Գալոյանը⁵⁰, Հրաչիկ Սիմոնյանը⁵¹, Վլադիմիր Ղազախեցյանը⁵², Կարլեն Դալլաքյանը⁵³: Ակադեմիկոս Գալուստ Գալոյանի ուսումնասիրությունն առանձնանում է ոչ միայն արտասահմանյան բազմատեսակ արխիվային նյութերի առատությամբ, այլև մեզ հետաքրքրող խնդրի կապակցությամբ արված գնահատումներով: Ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանն իր ուրույն գիտական դիպուկ ոճով հանգում է մի շարք եզրակացությունների, որոնց հետ չի կարելի չհամաձայնվել: Պրոֆեսոր Վլադիմիր Ղազախեցյանն իր ծավալուն մենագրության և մի շարք հոդվածների մեջ հետաքրքիր բացահայտումներ ու ընդհանրացումներ է անում: Պատմական գիտությունների դոկտոր Կ. Դալլաքյանը գնահատելի վերլուծություններ է կատարում սփյուռքահայ հանրային մտքի ձևավորման առումով:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման գործընթացի հանդեպ պոլսահայ մամուլի վերաբերմունքին են մասնակիորեն անդրադարձել

⁴⁹ St'yan Atamian S., *The Armenian Community: The historical development of a social and ideological conflict*, New York, 1955, 479 p.

⁵⁰ St'yan Գալոյան Գ., *Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ.*, Երևան, 1999, 540 էջ:

⁵¹ St'yan Սիմոնյան Հ., *Անդրանիկի ժամանակը*, գիրք Բ, Երևան, 1996, 830 էջ, նույնի՝ Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, 630 էջ:

⁵² St'yan Ղազախեցյան Վ., *Հայաստանը 1920-1940թթ.*, Երևան, 2006, 564 էջ, նույնի՝ Հայ սպաների աքսորը 1920-1921թթ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ 2, էջ 32-51, նույնի և Գևորգյան Հ., *Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ*, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ 1, էջ 46-50:

⁵³ St'yan Դալլաքյան Կ., *Ակնարկներ սփյուռքահայ հասարակական մտքի պատմության (1920-ական թվականներ)*, Երևան, 1994, 462 էջ:

Ալբերտ Խառատյանը⁵⁴ և Մարիամ Հովսեփյանը⁵⁵: Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման վերաբերյալ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականներին ուղղակիորեն առնչվում է Համլետ Հարությունյանի⁵⁶ աշխատությունը: Արարատ Հակոբյանի գիտական լուրջ հետաքրքրություն ներկայացնող ուսումնասիրություններում⁵⁷ հանդիպում ենք արժեքավոր վերլուծությունների և գնահատականների: Մեզ հետաքրքրող խնդիրների ուսումնասիրվածության առումով կարելի է առանձնացնել նաև Արամ Սիմոնյանի⁵⁸, Համլետ Գևորգյանի⁵⁹, Գևորգ Ստեփանյանի⁶⁰ աշխատությունները:

Այսպիսով, վերոբերյալ սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների համադիր ու մանրագնին քննությամբ փորձ է կատարվել հետազոտել Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման վերաբերյալ հնչեցված սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները և հնարավորինս լրացնել թեմայի քննության ոլորտում եղած բացերը:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երկու գլուխներից, եզրակացություններից, օգտագործված սկզբնաղբյուրների ու գրականության ցանկից: Աշխատանքի ընդհանուր ծավալը կազմում է 310 էջ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅԱՆ մեջ հիմնավորված է թեմայի արդիականությունը, ներկայացված են ատենախոսության գիտական նորույթն ու կիրառական նշանակությունը, նպատակներն ու խնդիրները, ժամանակագրական շրջանակները, տրված է հիմնահարցի ուսումնասիրվածության աստիճանը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ: ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԵՎ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

1.1 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագիրը և Հայաստանի խորհրդայնացման օրվա հարցը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական քննարկումներում: 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Բաքվում կազմավորված Հայիեղկոմը, Հայաստանի հյուսիս-արևելքից մտնելով Իջևան, հանդես եկավ Հայաստանը

⁵⁴ Տե՛ս Խառատյան Ա., Արևմտահայ մամուլն իր պատմության ավարտին (1900-1922), Երևան, 2015, 534 էջ:

⁵⁵ Տե՛ս Հովսեփյան Մ., ՀՅԴ Կ. Պոլսի պարբերական մամուլը (1909-1924 թթ.), Երևան, 2009, էջ 194:

⁵⁶ Տե՛ս Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1920-1930 թթ., Երևան, 2015, 279 էջ:

⁵⁷ Տե՛ս Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 2014, 260 էջ, նույնի՝ Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920 թթ., Երևան, 2005, 364 էջ, նույնի՝ Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, 339 էջ, նույնի՝ Միակուսակցական վարչակարգի ձևավորումը Խորհրդային Հայաստանում (1920-ական թվականներ), Երևան, 2016, 366 էջ:

⁵⁸ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., Երևան, 2000, 698 էջ:

⁵⁹ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Դրո, Երևան, 1999, 557 էջ:

⁶⁰ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Համազասպ Սրվանձության, Երևան, 2016, 1088 էջ:

խորհրդային հոչակելու մասին հայտարարությամբ⁶¹: 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության, Խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի և ՀՅԴ Բյուրոյի համատեղ նիստում որոշվեց իշխանությունը բոլշևիկներին փոխանցելու համար լիազորել ՀՀ կառավարության անդամներ Դ. Կանայանին և Հ. Տերտերյանին բանակցություններ վարել ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի հետ⁶²: 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին ստորագրվեց Երևանի համաձայնագիրը: Այն նախատեսում էր իշխանության խաղաղ անցումը Հ.Յ.Դաշնակցությունից բոլշևիկներին⁶³: Իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով բոլշևիկներին հանձնելու փաստը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից տարբեր գնահատականների է արժանացել:

Հայաստանի Առաջին հանրապետության վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանն ընդունում էր, որ ստեղծված պայմաններում խորհրդային իշխանությունը հայ ժողովրդի համար անհրաժեշտություն էր: Նրա համոզմամբ Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությամբ կլուծվեին երկրի առջև ծառայած խնդիրները: Ս. Վրացյանն անդրադառնում է այն մեղադրանքներին, թե կարելի էր ավելի շուտ իրականացնել Հայաստանի խորհրդայնացումը, «որպեսզի դրանով առաջն առնէինք տաճիկների գործած աներաճութեան»⁶⁴: Ըստ նրա՝ դա անհնարին էր համարվում նախ այն պատճառով, որ ոչ ոք չէր սպասում Կարսի անկումից հետո դեպքերի այդքան արագ և ճակատագրական զարգացում: Վերջապես, Ս. Վրացյանի կարծիքով դժվար էր հաշտվել անկախության կորստի հետ, որովհետև բոլշևիկյան տիրապետության հաստատումը բոլորի համար հավասարազոր էր անկախության կորստին:

Հ. Տերտերյանը փաստում է, որ ստեղծված կացությունը, հատկապես թուրքերի գործադրած ճնշումները և նրանց կողմից նոր կոտորածների բացահայտ հավանականությունը, ստիպեց իրենց գնալ Հայաստանի խորհրդայնացման⁶⁵:

Իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով բոլշևիկներին հանձնելու փաստի կապակցությամբ Դաշնակցության դիրքորոշման մասին գրում է նաև տարագրության մեջ գտնվող՝ Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ Հ. Քաջազունին: Ըստ նրա՝ Դաշնակցության քայլը պայմանավորված էր երկու կարևոր հանգամանքով. նախ՝ այլևս անհնար էր դիմադրել թուրքերի առաջխաղացմանը, ապա՝ նաև հույս կար, թե Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը Ռուսաստանի աջակցությամբ կկարգավորի պետական կյանքը⁶⁶:

⁶¹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 1, գ. 1, թ. 1, 1 շրջ. 2:

⁶² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 119, ց. 1, գ. 248, թ. 1, 2:

⁶³ Տե՛ս Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1926թ., հոկտեմբեր, էջ 101, 102:

⁶⁴ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1922, դեկտեմբեր, էջ 49:

⁶⁵ Տե՛ս Տերտերյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները. Լեւոն Շանթի պատուիրակությունը, «Հայրենիք», 1954, մայիս, էջ 10:

⁶⁶ Տե՛ս Քաջազունի Յ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս, էջ 45:

Հայաստանի խաղաղ խորհրդայնացման անհաշտ հակառակորդն է եղել Ս. Վրացյանի կառավարության անդամ, գյուղատնտեսության և աշխատանքի նախարար Ա. Հովհաննիսյանը⁶⁷: Իրականում խորհրդայնացման դեմ արտահայտվողների թիվը քիչ է եղել: Դրոն ունեցել է համախոհների մի շրջանակ, որը հակված է եղել հնարավորինս շուտ իրականացնել Հայաստանի խորհրդայնացումը և իշխանության հանձնումը բոլշևիկներին: Այս մտտեցումը, սակայն, պետք չէ դիտարկել որպես Հայաստանի անկախության դեմ ուղղված դիրքորոշում: Դրոն գիտակցում էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը բոլոր միջոցների գործադրմամբ այնուամենայնիվ տիրելու էր Հայաստանին: Հետևաբար՝ նա անիմաստ էր համարում ավելորդ դիմադրությունը, հատկապես, որ թիկունքում թշնամի Թուրքիան էր:

Սկիզբում հաստատված մեկ այլ գործիչ՝ Կ. Սասունին, կարծիք է հայտնում, որ, չնայած նախընթաց անկախ պետականության ավելի քան երկուսուկես տարվա կյանքին, հայ գյուղացիները, մտավորականությունը, զորքը հակված էին ռուսական դիրքորոշմանը՝ նպատակ ունենալով ապահովել ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը: Նա ցավով է նշում, որ հերթական անգամ հայ ժողովրդի գլխին կախվում է չարյաց փոքրագույնին ապավինելու դարավոր երկընտրանքը՝ բնաջնջումից ազատվելու համար անկալելով հյուսիսի աջակցությունը⁶⁸: Ի դեմս Ռուսաստանի՝ Հայաստանի անվտանգության երաշխավորի տեսնելու և այս հիմնավորմամբ իշխանությունը բոլշևիկներին հանձնելու պարզաբանումներ է տալիս նաև Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ը⁶⁹: Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Դրոշակ»-ը փաստում է անկախությունից հրաժարվելու խնդրում բոլշևիկների գործադրած պարտադրանքը⁷⁰:

Բոլշևիկների իշխանության գալուստի անմիջական արձագանքն է տալիս նորաստեղծ Հայ ռամկավար կուսակցությունը, որը ևս Հայաստանի խորհրդայնացման հանդեպ ունեցած դրական դիրքորոշումը պայմանավորում էր հայ ժողովրդի ֆիզիկական անվտանգությունն ապահովելու մտահոգությամբ: Ռամկավարների՝ Կ. Պոլսի «Ժողովրդի ծայնը» պարբերականը, որի խմբագիրն էր Վ. Թեքեյանը, Երևանի համաձայնագրի վերաբերյալ գրում է, որ թեև այդ պայմանագրով հայ ժողովուրդը փրկվել է վերահաս ջարդերից⁷¹: Հայաստանի խորհրդայնացման վերաբերյալ մի փոքր ավելի ուշ բուռն եղան նաև միավորված Ռամկավար-ազատական կուսակցության թերթերի գնահատականները: Բոստոնի «Պայքար» պաշտոնաթերթը գրում է, որ Հայաստանը խորհրդայնացնող հայ բոլշևիկների հիմնական նպատակը Թուրքիայի ճիրաններից հայ ժողովրդի

⁶⁷ Տե՛ս Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 2, էջ 22:

⁶⁸ Տե՛ս Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925թ., հոկտեմբեր, էջ 90:

⁶⁹ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1922, 17 յունուարի:

⁷⁰ Տե՛ս «Դրոշակ», 1931, թիւ 1-2, էջ 1:

⁷¹ Տե՛ս «Ժողովրդի ծայնը», Կ. Պոլիս, 1920, 25 դեկտեմբերի:

փրկությունն էր Ռուսաստանի օգնությամբ⁷²: Փարիզի «Ապագա»-ն էլ գրում է, որ Հայաստանը խորհրդայնացրեց կովկասահայերի այն հոսանքը, որը հայ ժողովրդի փրկությունը տեսավ Ռուսաստանի հետ միության մեջ⁷³:

Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը ոչ միայն ողջունեց Հայաստանի խորհրդայնացումը, այլև հայտարարեց, որ այն տեղի է ունեցել նաև իրենց մասնակցությամբ⁷⁴: Հնչակյանները հույս ունեին, որ Խորհրդային Ռուսաստանը կհարգի Հայաստանի անկախությունը, ավելին. «Տաճկահայաստանն էլ կմիացնի Խորհրդային Հայաստանին»⁷⁵: Սակայն դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ հնչակյանների հույսերը զուր էին:

Ակնհայտ իրողություն է, որ Հայաստանը խորհրդայնացնելու գործում Խորհրդային Ռուսաստանը դաշնակցում էր քեմալական Թուրքիայի հետ: Բոստոնի «Հայրենիք»-ի խմբագիր Ռ. Դարբինյանը գրում է. «...բարեկամութիւնը Քեմալին ու մահմեդական աշխարհին հետ շատ անելի արժէքատու է Խորհրդային կառավարութեան համար, քան Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ հայութեան հետ»⁷⁶: Հայ-թուրքական պատերազմում հայ բոլշևիկների խաղացած բացասական դերին իր հուշերում անդրադառնում է Հ. Տերտերյանը՝ հայ բոլշևիկների կատարած գործողությունները բնորոշելով որպես հայրենիքի հանդեպ դավաճանություն⁷⁷:

Դեկտեմբերի 2-ի իշխանության խաղաղ փոխանցումն արժեզրկելու և «հեղափոխական» ճանապարհով Հայաստանում իշխանությունը վերցնելու բոլշևիկյան տեսությունը հիմնավորելու նպատակով 1921 թ. նոյեմբերի 29-ին Խորհրդային Հայաստանի ժողովմխորիը որոշեց բոլոր դեկրետներում և հրամաններում Հայաստանում խորհրդային իշխանության հայտարարման օրը դեկտեմբերի 2-ի փոխարեն ընդունել նոյեմբերի 29-ը⁷⁸: Սփյուռքում հրատարակվող դաշնակցական թերթերը գտնում էին, որ որևէ իմաստ չկա Հայաստանի խորհրդայնացման օրը դեկտեմբերի 2-ից տեղափոխել նոյեմբերի 29-ը: Այս կերպ փորձ էր արվում ոչ միայն պաշտպանել կուսակցության պաշտոնական տեսակետը, այլև ներկայացնել պատմական իրականությունը՝ թերևս ինչ-որ տեղ արդարացիորեն արժևորելով նաև ՀՅԴ դերը: Հնչակյան պարբերականները երկակի մոտեցում են ցուցաբերել: Երբեմն չհակադրվելով խորհրդային վարչակարգին՝ Հայաստանի խորհրդայնացման օր ընդունել են նոյեմբերի 29-ը, երբեմն էլ, հիմնականում խմբագրի անձով պայմանավորված, չեն

⁷² Տե՛ս «Պայքար», Պոսթըն, 1933, 29 նոյեմբերի:

⁷³ Տե՛ս «Ապագայ», Փարիզ, 1928, 1 դեկտեմբերի:

⁷⁴ Տե՛ս Յիսնամեակ Սօց. Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան 1887-1937, Փրովիտէս, 1938, էջ 324:

⁷⁵ «Երիտասարդ Հայաստան», Չիկագո, 1921, 17 յունուար:

⁷⁶ Դարբինեան Ռ., Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, յուլիս, էջ 128:

⁷⁷ Տերտերյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները. Լեւոն Շանթի պատուիրակութիւնը, «Հայրենիք», 1954, մայիս, էջ 15:

⁷⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 43, գ. 30, թ. 39 և հակ.:

հրաժարվել պատմական ճշմարտությունը բարձրաձայնելուց և ընդունել են դեկտեմբերի 2-ը: Նոյեմբերի 29-ը Հայաստանի խորհրդայնացման օր էին համարում և որպես այդպիսին նշում ռամկավար-ազատականները⁷⁹:

Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրին զուգահեռ լայն և տարատեսակ քննարկման արժանացավ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը (ժամը 2-ին) ստորագրված Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որը շատ ծանր է Հայաստանի համար⁸⁰: Հիմնական հարցադրումն այն էր, թե ինչու Ա. Խատիսյանը ստորագրեց այդ նվաստացուցիչ պայմանագիրը, եթե նրան բանակցությունների լիազորած կառավարությունն արդեն հրաժարական էր տվել: Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ստորագրելու հիմնական պատճառ Ա. Խատիսյանը համարում է թուրքերի կողմից Երևանի վրա հարձակվելու սպառնալիքը:

Ա. Վրացյանը նույնպես համոզված է, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը հայկական կողմից չստորագրվելու դեպքում թուրքերը կշարժվեին Երևանի վրա: Ըստ նրա՝ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրումով չնայած մեծ հարված հասցվեց Դաշնակցության հեղինակությանը, այնուամենայնիվ հնարավոր եղավ հայ ժողովրդին փրկել նոր փորձություններից⁸¹:

Շ. Նաթալին այնդում է, որ կարելի էր խուսափել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ստորագրելուց: Ըստ նրա, եթե Ա. Խատիսյանը հրաժարվեր այն ստորագրելուց, և Ք. Կարաբեքիրը շարժվեր Երևանի վրա, նրան անմիջապես դեմ դուրս կգար «նոր կառավարութեան պատուիրակութիւնը, այսինքն՝ Ռուսաստանի ներկայացուցիչները»⁸²: Իսկ Ք. Կարաբեքիրը, ըստ Շ. Նաթալու, ամեն գնով չէր ուզում ռուսներին հանդիպել:

ՌԱԿ պարբերական Բոստոնի «Պայքար»-ը Դաշնակցության հասցեին հերթական քննադատություններն ուղղելիս գրում է, որ դաշնակցականներն իրենց ցանկալի անկախության «վերջը դրել են» Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով⁸³: Եվ, ըստ թերթի, եթե չլիներ Մոսկվայի միջամտությունը, և եթե Հայաստանը խորհրդային չհռչակվեր, ապա «Հայաստանի կառավարութիւնը էնկիւրիի պարզ գործակատարը պիտի ըլլար եւ առանց անոր հրամանին պիտի չհամարձակէր շունչ իսկ առնելու»⁸⁴:

⁷⁹ Տե՛ս Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի պետական թանգարան (այսուհետ՝ ԳԱԹ), Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, ց. 1, ք. 1, գ. 1815, թ. 1:

⁸⁰ Պայմանագրի ֆրանսերեն օրինակի պատճենը տե՛ս <ԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 12, թ. 61-64, իսկ հայերեն թարգմանությունը՝ նույն տեղում, թ. 65-68, ռուսերեն թարգմանության վավերացրած պատճենը տե՛ս <ԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 438-440, կամ ֆ. 114, ց. 2, գ. 63, թ. 15-17:

⁸¹ Տե՛ս Պատմագրութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, Դ հատոր, Աթէնք, 1995, էջ 124, 125:

⁸² Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, Մարտէլ, 1934, տպ. Ա. Արապեան, էջ 40:

⁸³ «Պայքար», 1926, 30 յունուարի:

⁸⁴ Նույն տեղում:

1.2 Հայաստանի անկախության գաղափարի քննարկումները: 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրի ստորագրումից և հատկապես Խորհրդային Հայաստանը ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ ընդգրկելուց հետո Սփյուռքում գործող ազգային կուսակցությունները, քաղաքական գործիչները, մտավորականները, թերթերը հասարակական լայն քննարկման առարկա դարձրին Հայաստանի անկախության գաղափարը:

Հայաստանի անկախության գաղափարի հիմնական և ամենաեռանդուն ջատագովը Դաշնակցությունն էր: Անկախության անկումից և քաղաքական ղեկավարության տարագրությունից հետո Դաշնակցության հետագա գործունեության համար ուղենիշային դարձավ կուսակցության 10-րդ Ընդհանուր ժողովը (1924 թ. նոյեմբեր - 1925 թ. հունվար): Ի թիվս այլ որոշումների՝ առավել կարևոր էր Անկախ և Միացյալ Հայաստանի մասին բանաձևի ընդունումը⁸⁵: Կուսակցության գլխավոր պաշտոնաթերթ «Դրոշակ»-ը, մեղադրելով հայ կոմունիստներին իրենց խոստացած անկախությունը չպահելու մեջ⁸⁶, այնուամենայնիվ բովանդակ սփյուռքահայությանը կոչ է անում նվիրվել հայրենիքի վերաշինության գործին:

«Հայրենիք» օրաթերթը համոզված է, որ հայ ժողովուրդը, երկուսուկես տարի ազատ և անկախ կյանքի հրաշագործ վայելքն ու միաժամանակ տառապանքն ունենալուց հետո չի կարևոր այլևս անվրդով կրել ստրկության շղթաները, հանգիստ չպիտի մնա, մինչև որ նորից տիրանա իր կորսված ազատությանը⁸⁷: Պարբերականի կարծիքով անհրաժեշտություն էր փայտիայել գոյություն ունեցող հայրենիքի փոքրիկ հատվածը՝ իբրև հենարան ապագա անկախ և միացյալ Հայաստանի: Թերթը Սփյուռքում Հայաստանի անկախության վերականգնման համար կարևորում է նաև Հայաստանի բոլշևիկ ղեկավարների ազգայնական տրամադրությունները, ինչից վերջիններս ընդհանուր առմամբ, ցավոք, զուրկ էին:

Սփյուռքում Դաշնակցությանը հակադիր շրջանակներում Խորհրդային Հայաստանի ստեղծումով ավարտված էին համարում հայ ժողովրդի քաղաքական պայքարը: Սակայն Կահիրեի «Հուսաբեր» թերթը կարծում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումով պետք չէ ավարտված համարել գաղութաբնակ թուրքահայության քաղաքական դերը⁸⁸: Թերթը Խորհրդային Հայաստանի անկախության վերականգնման համար պայքարում կարևոր դեր է վերապահում տարագիր արևմտահայությանը: Համայն հայության ջանքերով Հայաստանի անկախության վերականգնման գաղափարն ավելի ազդեցիկ կլիներ, բացի դրանից, պետք չէր մոռացության մատնել Արևմտահայաստանի խնդիրը, որի համար պետք էր միշտ արժևորել տարագիր արևմտահայությանը՝ որպես քաղաքական գործոնի:

⁸⁵ Տե՛ս Քաղուսացքներ ՀՅԴաշնակցութեան 10-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումներէն, էջ 30:

⁸⁶ Տե՛ս «Դրոշակ», 1927, թիւ 12, էջ 353:

⁸⁷ Տե՛ս «Հայրենիք», 1929, 28 մայիսի:

⁸⁸ Տե՛ս «Յուսաբեր», 1931, 26 հոկտեմբերի:

Հայաստանի անկախության վերականգնման պայքարի շարքերում առաջիններից մեկը Ս. Վրացյանն էր: Ըստ նրա, եթե Ռուսաստանի համար ապագայում նույնպես անխուսափելի է լինելու ձգտումը դէպի Միջերկրականի տաք ջրերը, ապա իր շահերի առողջ գիտակցությունն ունեցող ռուս վերնախավի համար տնտեսական ու մշակութային թափանցման ու տարածման լավագույն միջոցը պետք է լինի անկախ Հայաստանը⁸⁹: Հայաստանի անկախության խնդրին յուրովի է մոտենում նախկին վարչապետ Ա. Խատիսյանը: Նրա կարծիքով պետք է փայփայել գոյություն ունեցող Խորհրդային Հայաստանը, քանի որ այն «կը կազմէ ապագայի հայկական պետութեան հիմքը եւ կորիզը»⁹⁰: Ա. Խատիսյանի համար կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ խորհրդային իշխանությունները գնահատեն Սփյուռքում Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական զարգացմանն աջակցող և այն խթանող ցանկացած քայլ:

Հայաստանի անկախության լավագույն գաղափարախոսներից էր Կահիրեի «Հուսաբեր» թերթի խմբագիր Վ. Նավասարդյանը: Նա քննադատաբար է մոտենում խորհրդահայ գործիչների այն պնդումներին, թե իբր ազգի գոյության պահպանումը հնարավոր է նաև առանց անկախության: Յուրաքանչյուր ժողովրդի պատմություն յուրովի նրա անկախության ձեռքբերման կամ պահպանման համար մղված պայքարի պատմություն է: Այս տեսակետից Վ. Նավասարդյանն առավել ցայտուն է համարում հայ ժողովրդի պատմության օրինակը: Հայ ժողովրդի ամբողջ պատմությունն անսպառ ու անընդմեջ պայքարի մի ընդարձակ մարտիրոսագրություն է հանուն ազատության⁹¹: Անկախության գաղափարին անդրադառնալիս մեծանուն հասարակական-քաղաքական գործիչ, գրող-հրապարակախոս Լևոն Շանթը (Նահաշպետյան, Սեղբոսյան) գրում է. «Առանց պետական անկախութեան՝ հայ քաղաքակրթութիւն ունենալու գաղափարը անճար ինքնախաբէութիւն մըն է, կամ ծպտուած խաբէութիւն մը, կամ կէս-գիտակից խոստովանութիւն մը, որ ինքը հայ ժողովուրդի օրերը համրուած կը կարծէ»⁹²: Լ. Շանթն ամբողջ հայոց պատմությունը համարում է հայ ժողովրդի անկախության համար մղված պայքարի պատմություն: Երբ հայն անկախություն չունի, հայ մտավորականությունը պետք է ծրագրի Հայաստանի անկախությունը⁹³:

Սփյուռքում Հայաստանի անկախության գաղափարին առանձնահատուկ տեղ են տվել դաշնակցական մի շարք այլ գործիչներ ևս՝ Գարեգին Նժդեհը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Ռուբեն Դարբինյանը, Արտաշես Աբեղյանը, Հայկ Ասատրյանը և ուրիշներ:

⁸⁹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հ.Յ.Դաշնակցութեան 10-րդ Ընդհ. Ժողովը, «Դրօշակ», 1925, թիւ 1, էջ 6:

⁹⁰ «Հայրենիք», 1923, 25 ապրիլի:

⁹¹ Տե՛ս Նաւասարդեան Վ., Հայաստանի անկախութիւնը (Տեսական հիմնաւորման թողուցիկ ակնարկ), Ժընեւ, 1924, էջ 14:

⁹² Շանթ Լ., Մեր անկախութիւնը, էջ 151:

⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 153:

Հ. Քաջազնունին նույնպես կարևորում է, որ անկախ գոյություն ունեցող վարչակարգից Խորհրդային Հայաստանը և Հայաստանում ապրող ժողովուրդը լինեն բոլորի հոգաձույթյան առարկան⁹⁴: Նա առաջարկում է հաշտվել Հայաստանի անկախ չլինելու մտքի հետ, քանի որ ուրիշ ելք չկա: Քաջազնունու համոզմամբ, եթե Հայաստանը դուրս գա ռուսական ուղեծրից, անմիջապես կհայտնվի թուրք-թաթարական գերիշխանության տակ⁹⁵: Հ. Քաջազնունին Հայաստանի անկախությունը համարում է քաղաքական կողմնորոշման խնդիր, այնպես, ինչպես դա անում էր Ռ. Դարբինյանը: Եթե Ռ. Դարբինյանն ասում էր կամ անկախ, կամ Ռուսաստանի հետ, ապա Քաջազնունին բացառում է անկախ լինելու հանգամանքը և ընտրությունը թողնում է Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև:

Հայաստանի անկախության գաղափարը բոլորովին հակառակ մեկնաբանությունների արժանացավ ՌԱԿ-ի կողմից: Կուսակցության առաջին ընդհանուր պատգամավորական ժողովը, որը տեղի ունեցավ 1922 թ. հունիսին, արտահայտել է խորհրդայնամետ դիրքորոշում⁹⁶: ՌԱԿ ժողովներում Խորհրդային Ռուսաստանի հովանավորությանը սատարելուն կողմ արտահայտվելու հիմնական պատճառաբանությունները ֆիզիկական անվտանգության երաշխիքն էին: Հայաստանի աշխարհագրական բարդ դիրքով պայմանավորված՝ ռամկավարները գտնում էին, որ պետք է հրաժարվել անկախություն երագելուց, երկրի պաշտպանությունը վստահել Ռուսաստանին, փոխարենը մեր ներուժը կենտրոնացնել երկրի տնտեսական կրթամշակութային զարգացման վրա⁹⁷: ՌԱԿ գործիչներից Հ. Երվանդը, խոսելով Դաշնակցության կողմից առաջ քաշվող անկախության գաղափարի մասին, այն անվանում է «կեղծ անկախսպիրություն»⁹⁸: Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ Հ. Երվանդի համոզմամբ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների հանդեպ ունեցած վերաբերմունքի սկզբունքային տարբերությամբ է պայմանավորված ՌԱԿ-ի և Դաշնակցության համագործակցության անհնարինությունը: Այս առումով հետաքրքիր է այն փաստը, որ 1926 թ. Փարիզում տեղի ունեցած ՌԱԿ Գ. ընդհանուր պատգամավորական ժողովը որոշում է, հաշվի առնելով հնչակյանների բարեկամական վերաբերմունքը Խորհրդային Հայաստանի հանդեպ, համագործակցել հնչակյանների հետ⁹⁹: ՌԱԿ մեկ այլ գործիչ՝ Ա. Չոպանյանը, մեծագույն հարգանք վայելելով սփյուռքահայ մտավորականության շրջանում, ամեն առիթով ողջունում է Խորհրդային Հայաստանի կարգավիճակը: Խոսելով հայ ժողովրդի սովոր մեծամասնության անունից, որի իրավասությունը

⁹⁴ Տե՛ս Քաջազնունի Յ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, էջ 56:

⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64, 65:

⁹⁶ Տե՛ս Դավաթյան Կ., Ռամկավար Ազատական կուսակցության պատմություն, Երևան, 1999, էջ 62-66:

⁹⁷ Տե՛ս «Արեւ», 1923, 15 մայիսի, 1931, 7 յուլիսի, 24 սեպտեմբերի, «Ապագայ», 1924, 23 փետրուարի, 1938, 1 յունուարի:

⁹⁸ «Ապագայ», 1933, 4 նոյեմբերի:

⁹⁹ Տե՛ս Ղազարեան Վ., Համառոտ պատմութիւն ՌԱԿ-ի, Պէրյուֆ, 1978, էջ 65:

նա չուներ, Ա. Չոպանյանը հայկական պետության միակ պաշտպան համարում է Ռուսաստանին¹⁰⁰: Մեկ այլ աղիթով Ա. Չոպանյանը կոչ է անում անկախ Հայաստանի «անիրականանալի ցնորքին պատճառով» չիրաժարվել Խորհրդային Ռուսաստանի հովանավորությունից¹⁰¹:

ՌԱԿ թերթերից Եգիպտոսի «Արև»-ը կարծում է, որ անկախության գաղափարի քարոզը Դաշնակցության կողմից արվում է միայն ժողովրդի ազգայնական զգացումները գրգռելու և այս կերպով «միամիտների» շարքերի համակրանքը շահելու համար: Թերթը թերահավատորեն է մոտենում անկախության պայմաններում հարևան բոլոր ժողովուրդների հետ համերաշխ ապրելու հավանականությանը¹⁰²: Բոստոնի «Պայքար»-ը ի սկզբանե հույս հայտնեց, որ Խորհրդային կարգերը բխում են Հայաստանի շահերից¹⁰³: Խորհրդային Հայաստանի կողմից սեփական արտաքին քաղաքականություն վարելու իրավունք չունենալը դրական է գնահատվում թերթի խմբագրի (Ա. Նազար) կողմից: Հայաստանի ձեռքից այդ իրավունքների խլումը դատապարտող դաշնակցականներին նա փորձում է համոզել, որ Հայաստանի ազատության երաշխավորը հենց Խորհրդային իշխանություններն են¹⁰⁴:

Հայաստանի անկախության գաղափարին բացասաբար էին վերաբերվում նաև հնչակյանները: «Հայաստանի կոչնակ» պարբերականը Հայաստանի ապագա կարգավիճակի վերաբերյալ գրում է. «...այժմու Հանրապետութիւնը (ՀՍԽՀ-ը – Խ. Ս.) թողլով ռուսական սահմաններուն մէջ, մինչեւ որ քաղաքական նպաստաւոր պարագաներուն երեսան գալով, կամ գուցէ Ռուսիոյ հետ վերջնական համաձայնութիւն գոյացած ժամանակ անոր ալ հաճութեամբ այս երկու մասեր միացուին»¹⁰⁵: Հնչակյան թերթը համակերպվել էր Հայաստանի անկախության կորստի հետ և ժամանակից շուտ Խորհրդային Հայաստանը պատկերացնում էր Ռուսաստանի կազմում:

1924 թ. վերջին տեղի ունեցած կուսակցության 8-րդ Ընդհանուր պատգամավորական ժողովի որոշումներում ասվում է. «Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը անվերապահօրէն կը կանգնի Խ. Հայաստանի կողքին, կը ջանայ ամէն միջոցով ու եղանակով սատարել անոր բարգաւաճումին ու վերաշինութեանը»¹⁰⁶:

Ամերիկայի հնչակյան պարբերական «Երիտասարդ Հայաստան»-ը, որի խմբագիրն էր Ս. Սապահ-Գոյլյանը, նույնպես դեմ էր Խորհրդային Հայաստանի անկախությանը և ավելի եռանդուն էր պաշտպանում Խորհրդային Ռուսաստանի հետ լինելու կողմնորոշումը: Հայաստանում Խորհրդային իշխանություն հռչակելու

¹⁰⁰ Տե՛ս Չոպանեան Ա., Հայ ազգը «մեղաւոր» չէ, էջ 14:

¹⁰¹ Տե՛ս «Պայքար», 1927, 1 մարտի:

¹⁰² Տե՛ս «Արև», 1923, 20 յունիսի:

¹⁰³ Տե՛ս «Պայքար», 1923, 27 օգոստոսի:

¹⁰⁴ Տե՛ս «Պայքար», 1924, 13 յունիսի:

¹⁰⁵ «Հայաստանի կոչնակ», Բոստոն, 1921, 9 ապրիլ, թիւ 15, էջ 503:

¹⁰⁶ «Արձագանք Փարիզի», 1925, 8 փետրուարի:

առաջին օրերին Ս. Սապահ-Գյուլյանը պնդում էր, որ հայկական պետականությունն անկախ է, պարզապես գտնվում է «Ռուսական օրիէնտացիայի մէջ»¹⁰⁷: Սակայն մի քանի ամիս անց նա մոռանում է անկախության մասին և սկսում է համոզել, որ քանի կա Խորհրդային Ռուսաստանը, սխալ է անկախ և ինքնուրույն քաղաքականություն վարելը: Նույնիսկ Հայ դատը համարելով միմիայն սոցիալական խնդիր՝ առաջարկվում է դրա լուծումը վերապահել հեղափոխական Ռուսաստանին¹⁰⁸:

Հայաստանի անկախության գաղափարի մասին լսել անգամ չէր ուզում կոմունիստական ուղղվածություն ունեցող «Երևան» թերթը: Պարբերականն առհասարակ անխնա քննադատում է դաշնակցական, հնչակյան և ռամկավար կուսակցություններին ու նրանց ազդեցության տակ գտնվող մամուլի միջոցներին՝ ծայրահեղ դրական ներկայացնելով Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման գործընթացը: Քսանական թվականներին Խորհրդային Հայաստանը ջերմ աջակցության արժանացավ նաև ԱՄՆ-ի հայ կոմունիստների կողմից¹⁰⁹: Վերջիններս և Ամերիկայի աշխատավորական կուսակցության հայկական մասնաճյուղը ծավալուն աշխատանք էին իրականացնում ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանի կարգավիճակի պաշտպանության, այլև հայկական ազգային կուսակցություններին «փնտվելու» ուղղությամբ: Այսպես, ամերիկահայ կոմունիստների պարբերական «Պրոլետար»-ի կարծիքով Դաշնակցության ըմբռնած ազատության և անկախության գաղափարը չի իրականացվել, և, ի ուրախություն թերթի, խորհրդային իշխանության հաստատմամբ այն «հիմնովին խորտակած է»¹¹⁰:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ: 1921 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍԱՄԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋՆԱՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՍՓՅՈՒԹՔԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

2.1 Ապստամբության պատճառների լուսաբանումը սփյուռքահայ կուսակցությունների և մամուլի կողմից: Հայաստանի խորհրդայնացումից կարճ ժամանակ անց բոլշևիկյան իշխանությունն ակտիվ պայքար սկսեց նախկին իշխանության ներկայացուցիչների և համախոհների դեմ: 1920 թ. դեկտեմբերի 3-ին ձերբակալվեցին ՀՀ նախկին կառավարության մի շարք անդամներ: Անխնա հալածվում էին հայ մտավորականությունը, զինվորականությունը, կողոպտվում էր հայ գյուղացիությունը: Նոր իշխանությունների վարած անխոհեմ քաղաքականության հետևանքով ժողովրդի համբերության բաժակը լցվեց, և 1921 թ. փետրվարին ապստամբություն սկսվեց նրանց դեմ: Փետրվարի 18-ին ապստամբ ուժերը մտան Երևան: Խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչները և բանակը դուրս վտարվեցին մայրաքաղաքից: Երևանի գրավումից հետո Ս. Վրացյանի գլխավոր-

¹⁰⁷ «Երիտասարդ Հայաստան», Չիկագո, 1920, 22 դեկտեմբերի:

¹⁰⁸ Տե՛ս «Երիտասարդ Հայաստան», 1921, 5 օգոստոսի:

¹⁰⁹ Տե՛ս Դավլաթյան Կ., Ակնարկներ սփյուռքահայ հասարակական մտքի պատմության (1920-ական թվականներ), էջ 67:

¹¹⁰ «Պրոլետար», Նիւ Եօրք, 1924, 12 յուլիսի:

րությանը ստեղծվեց Հայրենիքի փրկության կոմիտե (ՀՓԿ), որը պետք է կառավարեր երկիրը մինչև կառավարության ձևավորումը: Կոմիտեն փետրվարի 18-ին ժողովրդին ուղղած իր առաջին ուղերձում կոչ էր անում պաշտպանել կարգ ու կանոնը, խստիվ կատարել Կոմիտեի բոլոր կարգադրությունները¹¹¹: Հայաստանի տարածքի մի մասի վրա վերականգնվեց անկախությունը, որը տևեց մեկ ու կես ամիս:

Սկիզբնառաջ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներից գլխավորը բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից իրականացվող բռնագրավումներն էին («ռազմական կոմունիզմը»): Զավեշտն այն էր, որ Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմը» սկսեցին կիրառել այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանում արդեն հրաժարվում էին դրանից¹¹²: Դաշնակցական ականավոր գործիչ, տեսաբան Մ. Վարանդյանը գրում է, որ հայ բոլշևիկների կիրառած բռնությունների մարտավարությունը «Կարլ Մարքսը եւ իր հռչակատր գինակիցը, Ֆրիդրիխ Էնգելսը, ոչ միայն չեն յանձնարարած, այլևս վճռապես մերժած են: Մերժած են մասնատրապէս Ռուսաստանի նման յետամնաց երկիրների նկատմամբ»¹¹³: Տեղասպանության ծանր հետևանքների, հարյուր հազարավոր գաղթականների առկայության, պատերազմից քայքայված տնտեսության պայմաններում նման քաղաքականության կիրառումը հակասում էր երկրի բնակչության շահերին և ակնկալիքներին: «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության վերաբերյալ հնչեցված գնահատականներից առանձնահատուկ են վտարանդիության մեջ հայտնված ՀՓԿ անդամների տեսակետները: Հ. Տեր-Հակոբյանը (Իրագել) գրում է, որ Հայիեղկոմի որդեգրած բռնությունների քաղաքականությունն աննախընթաց դաժանություն ուներ¹¹⁴: Ս. Վրացյանն անդրադառնում է այն փաստին, որ բռնագրավումների մեթոդներն աստիճանաբար «կատարելագործվել» են: Նա հեզնանքով մատնանշում է, որ այդ կերպ «Երեւանը թթափում էր իր վրայից բուրժուական նախապաշարումները եւ ամուր կերպով ոտք կոխում «կոմունիստական շինարարութեան» ճանապարհի վրայ: Առաջատր Ասիայի շէմքին, հայ «պրօլետարիատը» կատարում էր իր պատմական առաքելութիւնը»¹¹⁵:

Բոլշևիկյան սարսափների միջով անցած Ա. Սևանը բռնագրավումները բնորոշում է որպես «պաշտօնական թալան» և դժգոհում, որ ժողովրդի ապրուստի վերջին միջոցները զենքի ուժով խլելով՝ կերակրում էին Հայաստանում գտնվող ռուսական զորքին կամ «նվեր» էին ուղարկում Բաքվի ու Մոսկվայի բանվորությա-

¹¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 5, 5 շրջ.:

¹¹² Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2011, թիվ 1, էջ 48:

¹¹³ Վարանդյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 63, 64:

¹¹⁴ Տե՛ս Իրագել, Փետրուար 18, «Յուզամատեան Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950), (կազմ.՝ Ս. Վրացեան)», Բոստոն, էջ 307:

¹¹⁵ Տե՛ս Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1924, մարտ, էջ 111:

նը¹¹⁶: Բռնագրավված իրերի մի մասը միտումնավոր ուղարկվում էր Հայաստանից դուրս՝ ապացուցելու Ռուսաստանի բռլզևիկներին, որ իրենք նվիրյալ կոմունիստներ են:

Հայաստանի բռլզևիկյան իշխանությունների վարած «ռազմական կոմունիզմը» քննադատեցին ոչ միայն իշխանությունից գրկված դաշնակցականները: Ա. Ալպոյաճյանը գրում է, որ գավառներում, կենտրոնական իշխանության ասքից հեռու, տեղական բախտախնդիր և անբարեխիղճ տարրերը, օգտվելով առիթից, «բնակչությունը կը կեղեքէին, ինչ որ գիւղացիները կը դառնացնէր: Պռլզէվիքները կը պահանջէին անոնցմէ, որ իրենց ուտեստի մթերքները տրամադրէին Կարմիր Բանակին: Աւարառու արշաւախումբեր կը շրջէին, որոնք կը կատարէին խուզարկութիւններ, գէնք ու զինտրական հագուստ կը խլէին գիւղացիներէն, արջառ և ոչխար պաշտօնական բռնագրամանց կ'ենթարկէին»¹¹⁷:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ էական էին համարվում անհարկի ձեռքբերվածությունները և գործադրված բռնությունները, որոնք կիրառվեցին բռլզևիկյան իշխանությունների կողմից: «Հայրենիք» օրաթերթը գրում է, որ բռլզևիկները ձեռքբերվածությունները կարևորում էին «հակայեղափոխութիւնը» արմատախիլ անելու եւ բոլոր վնասակար տարրերը չեզոքացնելու նպատակով»¹¹⁸: Ըստ թերթի՝ այս «հիմնավորումը» ևս դժգոհություն առաջ բերեց ժողովրդի մեջ: Տարագիր հայ գործիչ Գ. Նժդեհը նշում է, որ մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը հայ բռլզևիկներն արդեն վրեժխնդրություն էին ծրագրում դաշնակցականների հանդեպ, և դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը ոչինչ չէր նշանակելու իրենց համար¹¹⁹: Հակապետական գործունեության համար կուսակցական մի քանի ընկերների սպանության դիմաց ոչնչացնել մի ամբողջ ժողովրդի մտավորականությանը, Գ. Նժդեհի բնութագրմամբ, հրեշտություն էր: Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ն անդրադառնում է ձեռքբերվածների հանդեպ ցուցաբերված դաժան վերաբերմունքին¹²⁰, որն առավել անտանելի դարձրեց իրավիճակը:

Զավեշտալիս այն էր, որ հայ բռլզևիկները 1921 թ. հունվարի 11-ին Խորհրդային Հայաստանի արդարադատության կոմիսար էին նշանակել Սուվեյման Նուրիին: Վերջինս պաշտոնապես Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության անդամ էր¹²¹ և, ինչպես պարզվեց Փետրվարյան ապստամբության օրերին, գաղտնի տեղեկություններ էր հաղորդել քեմալականներին¹²²: 1920 թ. դեկտեմբերի 20-ին ՀՄԽ

¹¹⁶ Տե՛ս Սեան Ա., Փետրուար 18-ի յեղափոխութիւնը, «Վէմ», 1936, Դ տարի, թիւ 1, էջ 93:

¹¹⁷ Ալպոյաճեան Ա., Անկախ Հայաստան, էջ 250:

¹¹⁸ «Հայրենիք», 1931, 19 փետրուարի:

¹¹⁹ Դաշնակցականներին ձեռքբերվելու գործընթացը սկսել է նաև Բ. Լեգրանը (տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., էջ 373,374):

¹²⁰ Տե՛ս «Ճակատամարտ», 1921, 2 մարտի:

¹²¹ Տե՛ս Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 1920 թ. նոյեմբեր – 1922 թ. հունվար), էջ 369:

¹²² Տե՛ս Աշխատունի Զ., Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք», 1925, յուլիս, էջ 131:

Հեղկոմի որոշմամբ Ս. Նուրին որպես մուսուլման ընդգրկվում է հեղկոմի կազմի մեջ¹²³: Ս. Նուրին մեծ մասնակցություն է ունեցել բանտերում տեղի ունեցող սպանդին: Ռ. Դարբինյանն իր հուշերում նշում է, որ բոլշևիկները բանտարկյալներին սպանելու համար փետրվարի 13-ին հայ և ռուս պահակներին փոխարինեցին թուրքերով, ովքեր բոլշևիկների համար ավելի վստահելի էին բանտարկյալներին կոտորելու գործում¹²⁴: Ապստամբությունը հասունացավ հատկապես փետրվարի 9-10-ի զանգվածային ձերբակալությունների պատճառով: Փետրվարի 10-ին Երևան քաղաքում ձերբակալում են շուրջ 120 հոգու¹²⁵: Բանտում հայտնված անգլիացի սպա Օ. Բոլդուինը գրում է, որ ձերբակալվածների մեջ կային մարդիկ, «որոնք ընկերվարություն քարոզած ըլլալնուն համար տարիներով տառապած էին սիպիրիական բանտերուն խորքը, և պաշտպան կանգնած ժողովուրդին դատին նախ քան որ հայ Համայնավար կուսակցութեան անդամներէն կամ երիտասարդ ռուս գործակալներէն ուէ մէկը ծնած ըլլար տակալին»¹²⁶:

Բոլշևիկյան վարչակարգի կողմից բանտում կիրառվող բռնությունները և գնդակահարությունները ոչ միայն նպաստեցին դժգոհությունների խորացմանը, այլև դրանց մասին հստակ տեղեկություններն ավելի արագացրին ապստամբությունը: Ապստամբների համար առաջնային նպատակ համարվեց վայրկյան առաջ ազատել Երևանի բանտում ձերբակալվածներին: Նույնիսկ հակադաշնակցական դիրքորոշում ունեցող Փարիզի «Ապագա»-ն փաստում է, որ հեղկոմը խստացնում էր իր մեթոդները «դասակարգային թշնամիներու» դէմ, բռնագրաւումներու դէպքերը քաղաքին թէ գիտլին մէջ յաճախադէպ կը դառնային, խուզարկութիւններ, բանտարկութիւններ կը շատանային, եւ փետր. 18ին կը բռնկէր քաղաքացիական կռիւլ Երեւանի մէջ եւ արագօրէն կը տարածուէր շրջանները»¹²⁷:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը, որին անդրադառնում է 1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը, բոլշևիկյան իշխանությունների վերաբերմունքն էր դեպի հայ զորքն ու սպայությունը: Հայ սպաների բանտարկությունն ու աքսորը տեղի են ունենում Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո: Նախաձեռնությունը Խորհրդային Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանությանն էր և իրականացվել է 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից, Հայաստանի իշխանությունների մասնակցությամբ¹²⁸: Հայկական բանակի հանդեպ իրենց հալածանքն ավելի լայնածավալ իրականացնելու նպատակով բոլշևիկները նախկին կառավարության

¹²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 116, գ. 2, թ. 31:

¹²⁴ Տե՛ս Դարբինյան Ռ., Երկեր, Ա հատոր, էջ 563:

¹²⁵ Տե՛ս Քաջազունի Յ., Յետ մահու... էջ 70:

¹²⁶ Պոլտովին Օ., Վեց բանտ եւ երկու յեղափոխութիւն..., էջ 53:

¹²⁷ «Ապագայ», Փարիզ, 4 փետրուարի, 1933:

¹²⁸ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայ սպաների աքսորը 1920-1921 թթ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2003, թիվ 2, էջ 32:

անդամ, բանակի հրամանատար Դրոյին աքսորեցին Հայաստանից¹²⁹, ինչն առանձնակի կասկածով համակեց ժողովրդին: Անկասկած, Դրոն իր ներկայությամբ մեծապես զսպում էր հայ բոլշևիկներին, իսկ հայկական բանակն ու հայ սպայությունը Հայաստանում Դրոյի ներկայությունն ընկալում էր որպես հայկական բանակի անվտանգության գրավական: Ս. Վրացյանը հայկական բանակի գլխատման հիմնական մեղսակիցներ համարում է Գ. Աթաբեկյանին և Ալիսին¹³⁰: Հայ զինվորականության աքսորին անդրադառնում է նաև տարագիր հայ սպա Հ.Մարմանդյանը: Նա գտնում է, որ սպաների ձերբակալությունից հետո ժողովրդի հիասթափությունն արդեն «կատարեալ» դարձավ, ցուցակագրության նպատակով հավաքված սպաներին նենգորեն շրջապատում են ռուսական զորամասերով, զինաթափում և աքսորում Ռուսաստան¹³¹: Սփյուռքում հաստատված հայ զինվորականի վկայությունը փաստում է, որ հայ սպաների աքսորը ևս խոր հիասթափություն առաջ բերեց և նպաստեց Փետրվարյան ապստամբությանը:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ առանցքային էին համարվում քաղաքացիական կռիվներ հրահրելու նպատակով բոլշևիկյան իշխանությունների սադրանքները: Ըստ բոլշևիկների՝ քաղաքացիական կռիվ բռնկվելու հաստատված իշխանությունն ավելի ամուր կլիներ¹³²: Քաղաքացիական կռիվ հրահրելու «առաջամարտիկը» «Կոմունիստ» թերթն էր: Հ. Քաջազունին գրում է, որ բոլշևիկյան պաշտոնաթերթն անընդհատ փորձում էր հիմնավորել քաղաքացիական կռիվ «անհրաժեշտությունը»¹³³:

Բոլշևիկների այս վարքագիծը հետևյալ կերպ է մեկնաբանում Ա. Արշակունին: Նա գրում է, որ բոլշևիկներից շատերը «...անձեռնհաս էին ըմբռնելու սոցիալական յեղափոխությունը: Նրանք չէին հասկանում Հոկտեմբերեան յեղաշրջման նպատակն ու իմաստը, հեռու գաղափար իսկ չունէին բանուորական դիկտատուրայի եւ ոչ էլ պետական որևէ ձեւի մասին: Նրանք չգիտէին սոցիալիզմի ուսմունքն ու էությունը»¹³⁴: Հայ բոլշևիկները, Հայաստանում չունենալով սոցիալական հենարան, չյուրացնելով սոցիալիստական հեղափոխության հիմնական նպատակները, փորձում էին երկրում սոցիալիստական կարգեր հաստատել, իսկ հեղափոխությունն իրենց համար նախևառաջ քաղաքացիական կռիվներն էին: Նույն խնդրին անդրադառնալով՝ Գարեգին Նժդեհը նշում է, որ «Երեւանի բոլշևիկները բռնուած էին «գերյեղափոխական քոր ու եռով», եւ

¹²⁹ Տե՛ս Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Քաջգեաննեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), «Հայրենիք», 1956, ապրիլ, էջ 22:

¹³⁰ Տե՛ս Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1924, յունուար, էջ 87:

¹³¹ Տե՛ս Մարմանդեան Յ., Հայ սպաների աքսորը (մի էջ հայ սպայի յուշերից), «Հայրենիք», 1934, օգոստոս, էջ 103:

¹³² Տե՛ս Իրազեկ, նշվ. աշխ., էջ 305:

¹³³ Տե՛ս Քաջազունի Յ., Յետ մահու..., էջ 63:

¹³⁴ Արշակունի Ա., նշվ. աշխ., էջ 42:

կազմում էին ղեկավարության մեծամասնությունը: Հայ բոլշևիկներն աշխատում էին Հայաստանում արհեստական կերպով «յեղափոխական տենդ» ստեղծել»¹³⁵:

Սփյուռքահայ մեկ այլ գործիչ՝ Ա. Թաթույը, գրում է, որ բոլշևիկները ձգտում էին քաղաքացիական կռվի, որպեսզի արտաքին աշխարհին ապացուցեն, «թե Հայաստանի բանտորագիւղացիական յեղափոխությունը տապալեց Դաշնակներու բռնապետական կառավարությունը»¹³⁶: Հանուն իրենց «հեղափոխական» հավակնությունների բավարարման հայ բոլշևիկներն ավելի սրեցին իրավիճակը՝ չգիտակցելով երկիրն ավելորդ արյունահեղությունից հեռու պահելու կարևորությունը: Նախընթաց ժամանակաշրջանում հսկայական զոհեր տված հայությանը պետք էր զերծ պահել ավելորդ կորուստներից: Մինչդեռ բոլշևիկյան իշխանություններն ամեն ինչ արեցին՝ նոր արյունահեղություն սադրելու համար:

Անշուշտ, փորձեր են եղել կանխելու եղբայրասպան կռիվը: Սակայն, ինչպես նշվում է «Դրոշակ»ի խմբագրականում, հայ բոլշևիկները լսել անգամ չէին ուզում քաղաքացիական կռիվներից խուսափելու մասին¹³⁷:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ էական էր նաև բոլշևիկների բացասական վերաբերմունքը դեպի արևմտահայության խնդիրները, անկախությունը և այն ամենը, ինչն ազգային էր: Ինչպես դիպուկ նկատել է Գ. Նժդեհը, ազգային խնդիրների մերժումով բոլշևիկները «կ'աշխատէին Հայաստանում կեանքի կոչել «նոր» հայը՝ անաստուած, անընտանիք, անհայրենիք»: Փետրվարյան ապստամբությունը յուրատեսակ պայքար էր անկախության վերականգնման համար: Եվ, բնականաբար, բոլշևիկյան իշխանությունների ցանկացած քայլ, որն ուղղված էր անկախության և այդ գաղափարի դեմ, բացասական արձագանքի էր արժանանալու հայ գիտակից զանգվածների կողմից: Անկախությունից զատ ոտնահարվում էին նաև ազգային այլ արժեքներ՝ որակվելով որպես բուրժուական ստեղծագործություններ: Ինչպես վերհիշում է Հ. Քաջազունին. «Հայկական եռագոյնը ու «Մեր Հայրենիք»ը, իբրև հակայեղափոխական սիմբոլներ, վերացուել էին ասպարիզից: Նրանց փոխարինել էին բոլշևիկեան կարմիրն ու պրոլետարական «ինտերնացիոնալ»ը»¹³⁸:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքն էական էր համարում նաև բոլշևիկյան նորընծա իշխանությունների կողմից Հայաստանի տարածքային խնդիրները լուծելու անձեռնհասությունը: Այդուհանդերձ, որքան էլ դաշնակցական գործիչները փորձեն համոզիչ փաստարկներ ներկայացնել Հայիեղկոմի կողմից Հայաստանի տարածքային խնդիրները լուծելու անկարողության վերաբերյալ, ակներև է, որ երկու-երեք ամսում հնարավոր չէր կարգավորել հարևանների հետ արդեն իսկ քարոզացած հարաբերությունները: Թերևս դրա համար ժամանակ էր պետք:

¹³⁵ Նժդեհ Գ., Իմ պատասխանը ..., էջ 62:

¹³⁶ «Յառաջ», 1929, 21 փետրուարի:

¹³⁷ Տե՛ս «Դրոշակ», 1926, թիւ 2, էջ 39:

¹³⁸ Քաջազունի Յ., Յետ մահու..., էջ 62:

Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից Փետրվարյան ապստամբությանը տրված գնահատականների մեջ առանձնակի տեղ է գրավում ապստամբության ինքնաբերական կամ նախօրոք կազմակերպված լինելու խնդիրը: Այստեղ ևս մոտեցումները բազմազան են և իրար հակասող: Ընդ որում հակասական են ոչ միայն մի կողմից դաշնակցական և ոչ դաշնակցական թերթերի տեսակետները, այլև կարծիքների բախում կա Դաշնակցության ներսում: Տարագիր դաշնակցական հանրությունը պնդում է, որ Փետրվարյան ապստամբությունը եղել է ինքնաբերական, իսկ Դաշնակցությունը միայն ղեկավարել և հունավորել է արդեն իրողություն դարձած համաժողովրդական դժգոհությունը: Ոչ դաշնակցական թերթերը, գործիչները, ընդհակառակը, չեն զլանում ապացուցել, որ իշխանությունը բոլշևիկներին հանձնելուց կարճ ժամանակ անց Հայաստանում մնացած դաշնակցականները ծրագրում էին հակախորհրդային ապստամբություն կազմակերպել: Իրականում բոլշևիկյան իշխանությունը տապալելու համար Դաշնակցության կողմից ապստամբություն կազմակերպելու որոշումն ընդունվել է շատ ավելի ուշ՝ միայն 1921 թ. փետրվարի առաջին կեսին, երբ բոլշևիկյան բռնություններն ու ծախողումները դարձել էին անտանելի:

2.2 Ապստամբության պարտության պատճառների, հետևանքների և խորհրդային իշխանության վերահաստատման մասին մոտեցումները սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում: Հայրենիքի փրկության կոմիտեի իշխանությունը կարճ տևեց: Բոլշևիկները խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությամբ ապրիլի 2-ին ներխուժեցին Երևան: Մայրաքաղաքն ավերածությունից փրկելու և ավելորդ արյունահեղությունից խուսափելու համար որոշվեց Երևանը հանձնել առանց մարտի: Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, գործը և մեծ թվով բնակիչներ բռնեցին դեպի Չանգեզուր տանող ճանապարհը:

Խոսելով ապստամբության պարտության մասին՝ Ա. Արշակունին մատնանշում է այն հանգամանքը, որ ՀՅԴ բարձր խավը տարբեր պատճառներով չղեկավարեց ապստամբությունը. մի մասը հեռացել էր երկրից, մի մասը բանտից նոր էր դուրս եկել և դեռևս խուճապային տրամադրության մեջ էր: Ապստամբության հիմնական մասնակիցները գյուղացիներ էին, ովքեր չունեին անհրաժեշտ կարգապահություն և կանոնավոր զենք: Բացի դրանից նույն գործիչը կարծում է, որ Փետրվարյան ապստամբության պարտությունը պայմանավորված էր ապստամբների կողմից ազգային շահը դասակարգային շահից գերադասելու հանգամանքով: Ա. Արշակունու համոզմամբ, ի դեմս բոլշևիկների, մենք տեսնում էինք ռուսներին և այդ իսկ պատճառով հավուր պատշաճի չպայքարեցին¹³⁹: Հ.Քաջազունին կարծիք է հայտնում, որ լավ կովելու դեպքում կարելի էր արագ հաջողության հասնել, քանի որ բոլշևիկները մեծ օգնություն չէին ստացել դրսից: Սակայն նրա համոզմամբ ապստամբները վստահություն չունեին իրենց ուժերի վրա, իսկ ապստամբությունն իր ներսում արդեն կրում էր պարտության սաղմը,

¹³⁹ Տե՛ս Արշակունի Ա., նշվ. աշխ., էջ 47:

որովհետև հաջողության հավատ չունեի¹⁴⁰: Ապստամբության պարտության գլխավոր պատճառն, անշուշտ, ուժերի անհավասար հարաբերակցությունն էր: Ապստամբության ղեկավարները, ի դեմս բոլշևիկների, ռուսների դեմ պատերազմելու հոգեբանորեն անպատրաստ ժողովրդով, սահմանափակ մարդկային, զինական և նյութական միջոցներով արտաքին աշխարհից մեկուսացված լինելու պայմաններում չէին կարող երկար շարունակել պայքարը:

Փետրվարյան պարտված ապստամբությունն ունեցավ իր դրական ու բացասական հետևանքները, որոնց հանգամանորեն անդրադառնում է 1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը:

Ս. Վրացյանն ապստամբության հետևանքներին անդրադառնալիս նշում է, որ դրանց մեջ «առաջին տեղն է բռնում հայ մտաւորականութեան փրկութիւնը կացինահար լինելուց կամ Ռուսաստան քստրելուց»¹⁴¹: Նույն խնդրի կապակցությամբ Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթը նշում է, որ եթե հայ ժողովուրդը փետրուար 18-ի «դիւցազնական ըմբոստացումով» չկարողացավ տևականորեն վերահաստատել ու ապահովել իր ներքին ազատությունն ու պետական անկախությունը, ապա նրան հաջողվեց օտար կամ օտարին ծառայող հայանուն դահիճների ձեռքից խլել ստույգ մահովան դատապարտված իր ազատատենչ մտավորականությանն ու զինվորականությանը¹⁴²: Այս կապակցությամբ Գ. Նժդեհը գրում է, որ Սյունիքում մղվող մարտերը հոգեբանորեն նպաստեցին Փետրվարյան ապստամբությանը, ինչն էլ իր հերթին խորհրդային կացնից փրկեց հայ մտավորականությանը, սպայությանը և խմբապետությանը¹⁴³: Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ փրկված մտավորականությունը, հետագայում հաստատվելով արտասահմանում, մեծագույն ավանդ ունեցավ հայկական սփյուռքի կազմակերպման, մատաղ սերնդի հայեցի դաստիարակության գործում: Ցավոք, բոլշևիկները հասցրին բանտում սպանել Համազասպին, Արտուշ խանին, Վ. Գասպարյանին, գնդապետ Ն. Ղորղայանին (Կորգանով) և ուրիշների:

Փետրվարյան ապստամբության դրական հետևանք է համարվում նաև անկախության գաղափարի հաջողված «փորձարկումը»: Այս տեսակետից հետաքրքիր դիտարկում է անում Կ. Սասունին: «Փետրուարեան ապստամբութեան խելայեղ թափը, ժողովուրդի անհուն հրճուանքը կարելի է բացատրել **անկախ պետութիւն, ազատ հայրենիք** (ընդգծումը հեղինակինն է - Խ. Ս.) ունենալու բուռն բաղձանքով: Ազգային անկախութեան աղաղակն էր, որ կը պողթկար փետրուարեան ցնցումներուն մէջ», - գրում է Կ. Սասունին¹⁴⁴: Ըստ Ս. Վրացյանի՝ ապստամբությունը ևս մեկ անգամ փաստեց, որ հայ ժողովուրդը վաղ

¹⁴⁰ Տե՛ս Քաջազնունի Յ., <Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս, էջ 47:

¹⁴¹ Վրացեան Ս., Փետրուար 18-ից յետոյ (մեր հետագայ քաղաքականութիւնը), «Վէմ», 1938, 2 տարի, թիւ 1, էջ 5:

¹⁴² Տե՛ս «Հայրենիք», 1926, 18 փետրուարի:

¹⁴³ Տե՛ս Նժդեհ Գ., Լեռնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք», 1923, սեպտեմբեր, էջ 78:

¹⁴⁴ Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը..., էջ 74:

թե ուշ հասնելու է իր անկախությանը: Բոլշևիզմի տիրապետությունը ժամանակավոր է: «Մենք հաստատ գիտենք, որ բոլշևիզմը Հայաստանում իշխող կը լինի այնքան, որքան ռուս զորք կայ այնտեղ», - եզրակացնում է Ս. Վրացյանը¹⁴⁵: Տարագրության մեջ հաստատված Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարները, ապստամբությունը համարելով անկախության համար պայքարի յուրօրինակ մի դաս, բազում սերունդների են ոգևորել անկախության երազով: Իբր ապստամբության հետևանք՝ Հայաստանի անկախության գաղափարի վերաթմրման մասին է խոսում Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթը, որի համոզմամբ հայ ժողովուրդն այս կերպ հայտնել է ազատ ու անկախ ապրելու իր վեհապետական անդրդվելի կամքը և շարունակելու է ապրել ազատ ու անկախ հայրենիքի գաղափարով¹⁴⁶: Ըստ թերթի՝ հայ ժողովուրդը սեփական հայրենիքի ազատության ու անկախության արժեքն այնքան չէր զգացել, որքան Փետրվարյան ապստամբության օրերին¹⁴⁷: Փարիզի «Հառաջ» օրաթերթը գրում է, որ ապստամբությունը հայ ժողովրդի անսահման զոհաբերություններով և հերոսության բազում դրվագներով հազեցած համերաշխ պայքարի, օտար նվաճողների դիվային ծրագրերը խափանելու գիտակցության արտացոլումն է¹⁴⁸:

Փետրվարյան ապստամբության արդյունքներից մեկն էլ բոլշևիկյան իշխանությունների՝ ժողովրդի հանդեպ կիրառվող քաղաքական և տնտեսական հալածանքների մեղմացումն էր: Ապստամբությունը թեև պարտությամբ ավարտվեց, սակայն Հայաստանի խորհրդային նոր իշխանությունները, նաև Մոսկվայի ցուցումով, սկսեցին ժողովրդի հանդեպ առավել մեղմ քաղաքականություն վարել: Ս. Վրացյանն անդրադառնում է Կովկասի կոմունիստներին («Աղբբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի, Լեռնականների հանրապետության կոմունիստ ընկերներին») ուղղված Վ. Լենինի նամակին, որտեղ բոլշևիկների առաջնորդը մեղմ քաղաքականության կոչ էր անում¹⁴⁹: Հենց այս տեսակետից էլ Ս. Վրացյանը բարձր է գնահատում Փետրվարյան ապստամբությունը՝ նշելով, որ այդ շարժման ազդեցությունը փաստացի ավելի մեծ էր, քան Հայաստանի սահմանները¹⁵⁰: Փարիզի «Հառաջ» թերթի խմբագիր Շ. Մխաթյանը հետփետրվարյան բոլշևիկյան քաղաքականության վերաբերյալ գրում է, որ Ռուսաստանում էլ ըմբռնեցին, թե ինչ է նշանակում խաղալ ժողովրդի համբերության ու ազատության հետ¹⁵¹: Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ն էլ իր հերթին արձանագրում է, որ ապստամբությունից հետո խորհրդային իշխանությունները փոխեցին իրենց վերաբերմունքը, տեղի ունեցան պաշտոնանկություններ, նոր

¹⁴⁵ Վրացեան Ս., Փետրուար 18-ից յետոյ (մեր հետագայ քաղաքականութիւնը), «Վէմ», 1938, 2 տարի, թիւ 1, էջ 9:

¹⁴⁶ Տե՛ս «Հայրենիք», 1927, 18 փետրուարի:

¹⁴⁷ Տե՛ս «Հայրենիք», 1930, 18 փետրուարի:

¹⁴⁸ Տե՛ս «Յառաջ», 1929, 23 փետրուարի:

¹⁴⁹ Տե՛ս Լենին Վ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 43, Երևան, 1982, էջ 237-240:

¹⁵⁰ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրջական սալի միջեւ, էջ 244:

¹⁵¹ Տե՛ս «Յառաջ», 1936, 18 փետրուարի:

եկա՞ծ պաշտոնյաները սկսեցին ավելի մեղմ քաղաքականություն վարել¹⁵²: Բոլշևիկների քաղաքականության մեղմացմանն է անդրադառնում նաև Զմյուռնիայի «Արևելյան մամուլը»՝ գրելով, որ ապստամբությունից հետո Ա. Մյասնիկյանը վերացրեց Հայիեղևոմի օրոք գործող սարսափները¹⁵³: Հայաստանի խորհրդային իշխանությունները հատկապես Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո առանձնահատուկ ուշադրություն էին դարձնում նաև արևմտահայ գաղթականներին, քանի որ վերջիններս ակտիվորեն մասնակցել էին ապստամբությանը: Փետրվարյան ապստամբությունը վճռական նշանակություն է ունեցել՝ Հայաստանում բոլշևիկյան բռնությունների թափը մեղմացնելու համար: Փետրվարյան ապստամբությունը լավ առիթ հանդիսացավ, որ Մոսկվան սաստի չչափից ավելի «հեղափոխական» բազմաթիվ հայ բոլշևիկների:

1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը Փետրվարյան ապստամբության հետևանք կամ արդյունք համարում է նաև այն, որ ժողովրդի մեջ վերափոխվեց անվերապահ ռուսական կողմնորոշման տեսլականը: Այս փաստն ընդգծում է Ռ. Դարբինյանը¹⁵⁴: Ըստ նրա՝ Փետրվարյան ապստամբությունը փաստացի եղավ այն դարձակետը, որով հայ ժողովուրդը հիմնական քննարկման առարկա դարձրեց իր քաղաքական կողմնորոշման հարցը: Սփյուռքահայ մամուլում Փետրվարյան ապստամբության հետևանքների ու արդյունքների մեջ վերոնշյալ հանգամանքը կարևորեցին նաև Օ. Մխիթարյանը¹⁵⁵, Կ. Սասունին¹⁵⁶ և ուրիշներ: Փետրվարյան ապստամբությամբ հայ ժողովրդի՝ դեպի Ռուսաստան քաղաքական կողմնորոշումը փոխված ներկայացնելու որոշ գործիչների պնդումները չափազանցված են: Միաժամանակ պետք է համաձայնվել տիրող ընդհանուր այն մտայնության հետ, որ եթե Հայաստանի խորհրդայնացմանը չդիմակայելով՝ Հայաստանի ժողովուրդն անուղղակիորեն ընդունում էր ռուսական դիրքորոշում, այնպես էլ հակաբոլշևիկյան ելույթներով ցույց էր տալիս իր ընդվզումը Ռուսաստանի դեմ:

Անշուշտ, Փետրվարյան ապստամբությունն ունեցավ նաև բացասական հետևանքներ, ինչին անդրադառնում են սփյուռքահայ մի շարք թերթեր, հասարակական-քաղաքական գործիչներ: Շ. Նաթալին ցավով է նշում նոր ավերածությունների, խուճապի, արտագաղթի և «20.000 հայորդիներու դիակի» մասին¹⁵⁷: Անշուշտ, նույնիսկ նվազագույն մարդկային կորուստները պետք է համարել ծանրագույնը հայ ժողովրդի համար: Սակայն Շ. Նաթալիի բերած տվյալը՝ 20.000 զոհ, հավաստի չէ: Զոհերի թիվն իրականում մի քանի անգամ

¹⁵² Տե՛ս «Ճակատամարտ», 1921, 25 մայիսի:

¹⁵³ Տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», Զմյուռնիա, 1921, 4 հոկտեմբերի:

¹⁵⁴ Դարբինեան Ռ., Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները, «Հայրենիք», 1923, հոկտեմբեր, էջ 142:

¹⁵⁵ Տե՛ս «Հայրենիք», 1928, 19 փետրուարի:

¹⁵⁶ Տե՛ս Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը..., էջ 73:

¹⁵⁷ Տե՛ս Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, էջ 239:

ավելի քիչ է եղել (շուրջ երեք հազար), ինչը, կրկնում ենք, սփոփանք չի կարող լինել: Փետրվարյան ապստամբության մարդկային, բարոյական և նյութական կորուստների մասին են վկայում Հալեպի հնչակյան «Սուրիական մամուլ»¹⁵⁸ և Նյու Յորքի հայ համայնավարների «Պրոլետար»¹⁵⁹ պարբերականները:

Փետրվարյան ապստամբությանն անդրադառնալիս քնականաբար չէին մոռացվելու Ս. Վրացյանի՝ թուրքերից օգնություն խնդրելու հարցը և դրա հետևանքները: 1921 թ. մարտի 18-ին Ս. Վրացյանը դիմեց Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը՝ ակնկալելով ռազմական աջակցություն¹⁶⁰: Իր հուշերում ՀՓԿ նախագահն այս խնդրի մասին խոսելիս մեկ անգամ ևս շեշտում է, որ ինքը սարսափելի էր համարում քաղաքացիական կոիվը¹⁶¹: Նա գիտակցում էր, որ քաղաքացիական կոիվը Հայաստանում նշանակում էր թուրքերին հնարավորություն տալ շարունակելու իրենց ցեղասպանական գործողությունները: Սակայն Ս. Վրացյանը նշում է, որ բոլշևիկների գործողություններն այնքան անտանելի դարձան հայ ժողովրդի համար, որ վերջինս սկսեց հաշվի չառնել թուրքական վտանգը: Ծիշտ է, բոլշևիկյան բռնություններն արդարացնում էին ապստամբներին: Այդուհանդերձ, սխալ էր թուրքական վտանգը հաշվի չառնելը: Ս. Վրացյանը պարտավոր էր տաճկահայերի, զորահրամանատարների, Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամների և կուսակցության ներկայացուցիչների՝ թուրքերից օգնություն խնդրելու մոտեցման վերաբերյալ լրացուցիչ փաստարկներ և ապացույցներ բերել: Դժվար թե բոլորը միանշանակ հավատային տաճկիկների աջակցությանը: Սխալվում էր Ս. Վրացյանը, երբ մտածում էր, որ Թուրքիան կողմնակից կարող էր լինել Հայաստանի անկախությանը¹⁶²: Թուրքիան ձգտում էր ոչնչացնել, եթե ոչ իր ազդեցության տակ վերցնել Հայաստանը: Ուրեմն, անիմաստ էր որպես Հայաստանի անկախության սատարողի նկատի ունենալ Թուրքիային:

Եթե տարագիր դաշնակցականներն առանձնապես չեն անդրադարձել այս խնդրին, ապա այն սուր քննադատության է արժանացել հատկապես Դաշնակցությանը հակառակորդ սփյուռքահայ կուսակցությունների և թերթերի կողմից: ՌԱԿ-ը քննադատում էր Ս. Վրացյանի հեռագիրը՝ նշելով, որ դաշնակցականները չէին կարող իրենց 30-ամյա հակաթուրքական պայքարից հետո իրենց թույլ տալ «թուրքերին Հայաստան հրափրել եւ անոնց օգնութեամբ մեր երկիրը խլել պոլշեիկներէն»¹⁶³: Փարիզի «Ապագա» թերթը «մեծագոյն դավաճանութիւն» է համարում թուրքերից օգնություն խնդրելը՝ «ազատելու համար

¹⁵⁸ Տե՛ս «Սուրիական մամուլ», Հալեպ, 1923, 19 յուլիսի:

¹⁵⁹ Տե՛ս «Պրոլետար», Նյու Յորք, 1925, 11 ապրիլի:

¹⁶⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 66, հմմտ. Բիլլետեն (Հայաստ. Սօց. Խորհրդ. Հանրապետութիւն, Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատի Ինֆորմացիոն Բաժին), Երևան, 1921, N 1, էջ 12:

¹⁶¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով..., հ. 2, էջ 17, 18:

¹⁶² Նույն տեղում:

¹⁶³ Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (յուշեր 1890էն 1940), էջ 476:

«անկախ Հայաստանը» Մոսկուայի «լուծ»էն»¹⁶⁴: Բոստոնի «Պայքար»-ը գրում է, որ «զինակցութեան փորձը .. Գարապէքի փաշայի թուրքերուն հետ» անիմաստ էր և իր խորքի մեջ ուղղված էր Հայաստանի դեմ¹⁶⁵: Հնչակյան կուսակցության Սոֆիայի մասնաճյուղի վարչությունը Ս. Վրացյանին Փետրվարյան ապստամբության և թուրքերից օգնություն խնդրելու համար անվանում է «հայուն երակներէն պակսած արիւնը հայուն ձեռքով հոսեցնող» գործիչ և ղեկավար¹⁶⁶: Անկախ կուսակցական կամ քաղաքական նախատրամադրվածությունից, Ս. Վրացյանի հասցեին հնչող քննադատությունները թեև անհիմն չէին, ծայրահեղություն էր դավաճանության մեղադրանքը: Այդ քննադատությունները թեև տեղին էին, սակայն երբեմն անցնում էին բանականության սահմանները: Չպաշտպանելով Ս. Վրացյանի և նրա համախոհների բացատրություններն այս խնդրի կապակցությամբ, այնուամենայնիվ, նրանք հանուն Հայաստանի և հայ ժողովրդի բարեկեցության էին ապստամբել:

2.3 Զանգեզուրի խորհրդայնացումը սփյուռքահայ գործիչների գնահատմամբ: Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները 1920 թ. վերջին և 1921 թ. սկզբին գործնականում չէին կարող վերահսկողություն սահմանել Զանգեզուրում: 1920 թ. դեկտեմբերի 25-27-ին Տաթևի վանքում գումարված համազանգեզուրյան առաջին համագումարը որոշում ընդունեց Զանգեզուրը հռչակել Ինքնավար Սյունիք¹⁶⁷: Փետրվարյան ապստամբության ճնշումից հետո նոր իրադրություն ստեղծվեց Զանգեզուրում: 1921 թ. ապրիլի 26-ին Տաթևում գումարված համազանգեզուրյան երկրորդ համագումարը երկրամասը հայտարարեց Լեռնահայաստան¹⁶⁸: Սակայն խորհրդային զորքերը նույն թվականի հուլիսին գրավեցին ամբողջ Զանգեզուրը:

Զանգեզուրցիների հերոսական դիմադրությունը խորհրդային իշխանության հաստատման դեմ բավական համառ ստացվեց, ինչն էլ հետաքրքիր գնահատականների է արժանացել սփյուռքահայ մի շարք գործիչների կողմից:

Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության ղեկավար Գ. Նժդեհի կարծիքով երկրամասի մղած պայքարի գլխավոր պատճառներից մեկը խորհրդային Հայաստանի կազմում լինելու անկտրում ցանկությունն էր: Իրականում կոիվն ուղղված չէր որևէ դասակարգի, կուսակցության և խորհրդային իրավակարգի դեմ: «Հայկական լեռնաշխարհը Ադրբեյջանին կցելու տարիներով կրկնուող փորձերը - ահա թե ի՞նչն էր մեր բազուկը զինել եւ մեզ լեռները հանել», - գրում է Գ. Նժդեհը¹⁶⁹: Զանգեզուրի խորհրդայնացումը Երևանում բոլշևիկների իշխանության գալուց հետո անխուսափելի էր: Այդ համոզումն ուներ նաև Գ. Նժդեհը: Նա գրում է, որ 1920 թ. դեկտեմբերից Զանգեզուրի պայքարը ոչ այնքան նպատակ էր, որքան

¹⁶⁴ «Ապագայ», 1933, 8 փետրուարի:

¹⁶⁵ Տե՛ս «Պայքար», 1930, 5 փետրուարի:

¹⁶⁶ Տե՛ս «Արծազանք Փարիզի», Փարիզ, 1924, 18 մայիսի:

¹⁶⁷ Տե՛ս Նժդեհ Գ., Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, մայիս, էջ 135:

¹⁶⁸ Տե՛ս Գեղորգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), էջ 142:

¹⁶⁹ Նժդեհ Գ., Ինչու պայքարեց Լեռնահայաստանը, «Հայրենիք», 1923, յունիս, էջ 78:

միջոց՝ խորհրդային իշխանությունների վրա ճնշում գործադրելու համար: Երկրամասը Խորհրդային Հայաստանի կազմում ընդգրկելու մտավախությունից զատ Գ. Նժդեհին և նրա սյունեցի զինակիցներին անհանգստացրել է Երևանում գտնվող հայ մտավորականության գլխավին ոչնչացման վտանգը¹⁷⁰: Խորհրդային ուժերի դեմ ըմբոստանալով՝ Գ. Նժդեհն ակնկալում էր Երևանում բոլշևիկների կողմից իրականացվող բռնությունների դադարեցում:

Գ. Նժդեհն անդրադառնում է նաև այն գործոններին, որոնք, իր բնորոշմամբ, արագացրին Զանգեզուրի խորհրդայնացումը: Այս տեսակետից նա կարևորում է Փետրվարյան ապստամբությունից հետո Հայաստան ժամանած Ա. Մյասնիկյանի վարած համեմատաբար մեղմ քաղաքականությունը: Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության վրա բացասական ազդեցություն ունեցավ նաև դեռևս մեկ տարի առաջ Ղարաբաղն առանց կռվի թշնամուն թողնելը¹⁷¹: Զանգեզուրի խորհրդայնացումն արագացրին նաև ուժերի անհավասարությունը, գեներալի, զինամթերքի և պարենի պակասը: Ըստ Գ. Նժդեհի՝ Զանգեզուրը կանգնեց սովամահության կամ խորհրդայնացման երկընտրանքի առջև¹⁷²:

Զանգեզուրի ինքնապաշտպանությանը և երկրամասի խորհրդայնացմանն անդրադառնում են Սփյուռքում հաստատված ժամանակի մի շարք այլ գործիչներ: Գ. Նժդեհի զինակիցներից Վ. Գևորգյանը Զանգեզուրի խորհրդայնացման պատճառներ համարում է Հայաստանի, ապա նաև Վրաստանի խորհրդայնացումը, Փետրվարյան ապստամբության անկումից հետո Արարատյան դաշտից շուրջ 12.000 գաղթականության նահանջը դեպի Սյունիք, որը բարոյական առումով թուլացրեց պաշտպանությունը Սյունիքում, նահանջող մտավորականության և երիտասարդության վաղաժամ անցնելը Պարսկաստան, պարենի և զինամթերքի պակասը, վարչական երկվությունը¹⁷³: Զանգեզուրի խորհրդայնացման պատճառների մեջ Ա. Վրացյանը դիտարկում է սեփական հնարավորությունների սահմանափակ լինելն ու դրսից օգնություն ստանալու անկարելիությունը¹⁷⁴: Ռուբեն Տեր-Մինասյանը ներկայացնում է հերոսամարտի պատճառները և Գ. Նժդեհի նման պարզաբանում, որ այն պայմանավորված չէր որևէ անձի կամ կուսակցության կամքով¹⁷⁵: Ա. Հովհաննիսյանը գրում է, որ Զանգեզուրում խորհրդային իշխանություն հաստատելու համար Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը բազմաթիվ խոստումներ տվեց՝ համընդհանուր և լիակատար ներում բոլշևիկյան իշխանությունների բոլոր հակառակորդներին, լքված գյուղերը չվերաբնակեցնել թաթարներով, Լեռնային Ղարաբաղը միացնել Խորհրդային Հայաստանին¹⁷⁶: Հ. Քաջազնունու այնպիսի Փետրվարյան

¹⁷⁰ Տե՛ս Նժդեհ Գ., Լեռնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք», 1923, մայիս, էջ 135:

¹⁷¹ Տե՛ս Նժդեհ Գ., Հայ-բոլշևիկեան կռիւները, «Հայրենիք», 1923, հոկտեմբեր, էջ 93:

¹⁷² Տե՛ս Նժդեհ Գ., Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, էջ 131:

¹⁷³ Տե՛ս Գեղրգեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 157:

¹⁷⁴ Տե՛ս Վրացյան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 599, 600:

¹⁷⁵ Տե՛ս Ռուբէն, Զանգեզուրի պայքարը, «Դրօշակ», 1925, թիւ 6, էջ 168:

¹⁷⁶ Տե՛ս Արշակունի Ա., Սիսեանի բանակցութիւնները, «Հայրենիք», 1926, յուլիս, էջ 59-62:

ապստամբության պարտությունից հետո ապստամբների նահանջը հոգեբանորեն թուլացրեց զանգեզուրցիներին¹⁷⁷:

ԵՂՐԱԿԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ բաժնում հանրագումարի են բերվել առենախոսության հետևյալ առանցքային դրույթներն ու եզրահանգումները.

1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքն օրակարգային և սկզբունքային է համարել Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման գործընթացի քննարկումն ու գնահատումը: Ի տարբերություն խորհրդահայ իրականության՝ Սփյուռքում անհամեմատ մեծ ազատություն է եղել Հայաստանի խորհրդայնացումը գնահատելու գործում: Խորհրդային իշխանության հաստատման ամբողջ գործընթացի գնահատման հարցում տեսակետները հիմնականում բաժանվել են երկու հակադիր ուղղության: Ուղղություններից մեկը, որին հիմնականում հարել են Սփյուռքում գործող Հնչակյան և Ռամկավար-ազատական կուսակցությունները, համայնավարները, առավելապես կիսել է խորհրդային պաշտոնական տեսակետը: Մյուս ուղղության հիմնական ներկայացուցիչները հիմնականում դաշնակցականներն էին, որոնք ընդհանուր առմամբ բացասական գնահատական են տվել Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատմանը:

Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական շրջանակների համար աներկբայելի է այն փաստը, որ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով է փոխանցվել բոլշևիկներին: Հայաստանի խորհրդայնացման խնդրում վճռորոշ է եղել նաև հայ ժողովրդի մեջ նախընթաց դարերում ձևավորված պրոռուսական կողմնորոշումը: Իշխանությունը հանձնաձեռքով դաշնակցական ղեկավարներն ակնկալել են, որ Հայաստանի խորհրդայնացումով հնարավոր կլինի Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությամբ ապահովել հայ ժողովրդի ֆիզիկական անվտանգությունը թուրքական նոր կտորածներից, բացի դրանից, Խորհրդային Ռուսաստանը կարող էր աջակցել Հայաստանին տնտեսության վերականգնման, հարևանների հետ ունեցած տարածքային խնդիրների խելամիտ լուծման գործում:

Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում լրջորեն քննարկվեց նաև Խորհրդային Հայաստանի անկախության խնդիրը: Դաշնակցական գործիչներն ու պարբերականները, առաջնորդվելով կուսակցության հռչակած սկզբունքներով, Հայաստանի խորհրդայնացումով փաստում էին անկախության և ինքնուրույնության կորուստը: Դաշնակցությունն իր գաղափարախոսական գործունեության առանցքը դարձրեց Հայաստանի անկախության վերականգնման տեսլականը: Սակայն անկախության գաղափարի քարոզչությունը պայմանավորված չէր միայն Հայաստանը Խորհրդային Միությունից առանձնացնելու և ժողովրդավարական իշխանություն հաստատելու հեռահար նպատակով: Այս գաղափարի շուրջ համախմբվում էր տարագիր հայությունը, որին սպառնում էր ծովման վտանգը: Բազմաթիվ դաշնակցական

¹⁷⁷ Տե՛ս Քաջազունի Զ., Հ.Յ.Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, էջ 48:

գործիչներ տեսական լուրջ հիմնավորումներով ապացուցում էին, որ հայ ժողովրդի շարունակականությունը երաշխավորելու տեսանկյունից անկախ պետականությունն այլընտրանք չունի:

Սփյուռքահայ ոչ դաշնակցական շրջանակներն ամենաբարձր մակարդակներով դրական էին տրամադրված խորհրդայնացման հանդեպ: Այս ուղղության ներկայացուցիչները, պատճառաբանելով ֆիզիկական անվտանգության, տնտեսական զարգացման և այլ գործոններ, նպատակահարմար չէին համարում Խորհրդային Հայաստանի անկախության խնդրի քննարկումը:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման գործընթացում մեծ տեղ է հատկացվել Փետրվարյան ապստամբությանը: Բոլշևիկների մուտքը Հայաստան իրենց գործադրած քայլերի պատճառով խոր հիասթափություն առաջ բերեց: Ըստ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի՝ մտավորականների հանդեպ կիրառված քաղաքական տեռորը մեծապես հուզեց ժողովրդին և ազդեց Փետրվարյան ապստամբության հասունացման վրա: Բանտում գտնվող մտավորականության կորստի վախը պատճառ էր ապստամբություն բարձրացնելու: Ոչ դաշնակցական մամուլը Փետրվարյան ապստամբության պատճառները մեկնաբանելիս փորձ է անում տպավորություն թողնել, որ դաշնակցականները հանուն իրենց շահերի օգտագործեցին բոլշևիկյան բռնությունների առիթը: Իրականում ժողովուրդը ծանր էր տանում մտավորականության հանդեպ «հակահեղափոխական» տարրերին ասպարեզից վերացնելու անհրաժեշտությամբ իրականացվող հալածանքն ու ձերբակալությունը:

Սփյուռքում Փետրվարյան ապստամբության պատճառները մեկնաբանելիս խիստ գնահատականներ էին հնչեցնում բոլշևիկների կիրառած այսպես կոչված «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության վերաբերյալ: Բոլորովին անհիմաստ էր Ռուսաստանում քննություն չանցած բռնագրավումների դաժան փորձի վերակիրառումը պատերազմներից տնտեսապես քայքայված Հայաստանում: Ըստ Սփյուռքում հնչեցված տեսակետների՝ Փետրվարյան ապստամբության հասունացմանը նպաստեցին նաև հայ սպաների ձերբակալությունն ու աքսորը: Պակաս կարևոր չէր նաև արևմտահայության հանդեպ նոր իշխանությունների ունեցած ակնհայտ թշնամական վերաբերմունքը: Փետրվարյան ապստամբության համար պարարտ հող ստեղծեց նաև հայ բոլշևիկների անհարգալից վերաբերմունքը Հայաստանի անկախության գաղափարի հանդեպ:

Փետրվարյան ապստամբության պարտության պատճառներին անդրադառնալիս սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը շեշտում է ուժերի անհավասարությունը, կանոնավոր զորքի բացակայությունը, կովող ուժերի հոգնածությունը: Պարտության համար պակաս կարևոր չէր նաև հայ ժողովրդի լայն խավերի մեջ արմատացած ռուսասիրությունը: Ի դեմս բոլշևիկների՝ հայ ժողովուրդը տեսավ ռուսներին և այդ իսկ պատճառով հավուր պատշաճի չպայքարեց:

Սփյուռքի դաշնակցական շրջանակներն ընդգծում են Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ հայ մտավորականության և գինվորականության փրկության փաստը: Ապստամբությամբ հայ ժողովուրդը ցույց տվեց, որ երբեք չի հաշտվի ստրկության մեջ մնալու մտքի հետ և հարկ եղած դեպքում պատրաստ է մեկ մարդու նման պայքարելու հանուն հայրենիքի անկախության: Ակնհայտ էր նաև ապստամբությունից հետո բոլշևիկների վարած համեմատաբար մեղմ քաղաքականությունը:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության վերջնահաստատման կարևոր հանգրվաններից է Զանգեզուրի խորհրդայնացումը: Սփյուռքահայ գործիչների գնահատմամբ Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության ղեկավարները համոզված են եղել, որ երկրամասի խորհրդայնացմանն ընդդիմանալով հնարավոր է եղել ոչ միայն երաշխավորել Զանգեզուրի ընդգրկվելը Խորհրդային Հայաստանի կազմում, այլև փրկել հայ մտավորականությանը բոլշևիկյան հետապնդումներից ու հալածանքներից:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները շարադրված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում

ա) Մենագրություն

1. 1921թ. Փետրվարյան ապստամբության պատճառները և հետևանքները սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ, Երևան, «Լուսակն», 2016, 200 էջ:

բ) Հոդվածներ

1. Идея независимости в трудах депортированного армянского деятеля Ваана Навасардяна, “Global problems of the state, reproduction and use of natural resources of the planet earth”, “ Modern problems of humanity in the context of social relations and international politics development”: materials digest of the XXVIII and the XXIX International Scientific and Practical Conferences and II stage of Research Analytics Championship, (London, July 13-18, 2012; London, July 31 – August 06, 2012) London: IASHE, 2012.), pp. 97-99.
2. Идея независимости в работах выдающегося армянского деятеля Гарегина Нжде, “Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории”: материалы VI международной заочной научно-практической конференции. Часть II (17 октября, 2012 г.) – Москва: Изд. “Международный центр науки и образования”, 2012, сс. 90-93.
3. Ռուբէն, Ախալցխա-Ախալքալակի հանրապետությունը, «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2013, թիվ 3, էջ 1 (239)-XVI (պատրաստեց Խաչատուր Ստեփանյանը):
4. Անկախության գաղափարը Լևոն Շանթի մեկնաբանմամբ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2013, թիվ 3, էջ 207-215:

5. Հայաստանի անկախության գաղափարը «Դրօշակ»-ի խմբագրականներում (1925-1932 թթ.), ժողովածու: Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի հիմնադրման 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Նոր ուսուցիչ նոր դպրոցի համար, Մանկավարժական կրթության բարեփոխման հեռանկարներ. Տեսություն և պրակտիկա: Գիտաժողով (2012 թ. դեկտեմբերի 14), 2-րդ պրակ, Երևան, 2014, 454 էջ, էջ 369-372:
6. The criticism of the policy of "military communism" applied in Soviet Armenia by the social-political thought of Armenian Diaspora (1920-1930s), "European science review", «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, January-February, Vienna, Austria, 2014, № 9-10, September-October, pp. 19-22.
7. Բոլշևիկյան բռնաճնշումները որպես 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառ (1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները), ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 2014, հ. 17, էջ 125-133:
8. Բոլշևիկների կողմից հայկական բանակի և հայ սպայության հանդեպ հայաձանձր որպես 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառ, ՀՊՄՀ Գիտական տեղեկագիր, Երևան, 2014, թիվ 2-3 (21-22), էջ 42-48:
9. Ազգային խնդիրների անտեսումը որպես 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը, «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», հ. 15, Երևան, 2014, էջ 160-171:
10. Ռուբեն Տեր-Մինասյանի մտորումները բոլշևիկյան իշխանության մասին, Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի գիտական լրատու, Երևան, 2014, 460 էջ, էջ 162-166:
11. 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներն ու հետևանքները Սիմոն Վրացյանի գնահատմամբ, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2015, թիվ 1, էջ 139-151:
12. Հայաստանի խորհրդայնացումը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), «Հայագիտական հանդես», Երևան, 2015, թիվ 1 (29), էջ 91-102:
13. Հայաստանում «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության քննադատությունը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից (1920-1930-ական թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2015, թիվ 2 (644), էջ 138-145:
14. 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), «Պատմություն և հասարակագիտություն», Երևան, 2015, թիվ 1, 325 էջ, էջ 187-225:

15. 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության հետևանքները սփյուռքահայ մամուլի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի գիտական լրատու, Երևան, 2016, 484 էջ, էջ 200-212:
16. 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության անդրադարձը Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ի էջերում, «Պատմություն և հասարակագիտություն», Երևան, 2016, թիվ 2, 516 էջ, էջ 44-54:
17. Վտարանդի հայ գործչի մտորումները Կովկասի դաշնային միության և «Պրոմեթևս» շարժման շուրջ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2016, էջ 264-330:
18. Սմենավեխականության դրսևորումը հայ իրականության մեջ, «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», հ. 17, Երևան, 2016, էջ 199-215:
19. Հայաստանի խորհրդայնացման օրվա հարցը սփյուռքահայ թերթերի քննարկումներում (1920-1930-ական թթ.), Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի գիտական լրատու, Երևան, 2017, 484 էջ, էջ 200-212:
20. Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2017, թիվ 2, էջ 14-25:
21. Հայաստանի անկախության գաղափարի քննարկումը Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթում (1920-1930-ական թթ.), ՀՊՄՀ գիտական տեղեկագիր, Երևան, 2017, թիվ 4, էջ 4-13:
22. Վրաստանի 1924թ. հակախորհրդային ապստամբության արձագանքները սփյուռքահայ մամուլում, «Հայագիտական հանդես», Երևան, 2017, թիվ 3, էջ 151-162:
23. Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ կազմավորումը սփյուռքահայ մամուլի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2017, թիվ 1 (125), էջ 327-334:
24. □□□□□□□□□□ □□□□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□ (1920–1930–□□ □□.), «Բանբեր հայագիտության», Երևան, 2017, թիվ 3, էջ 144-153.

СТЕПАНЯН ХАЧАТУР РОСТОМОВИЧ

ПРОБЛЕМА УСТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В АРМЕНИИ В ОЦЕНКАХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ (1920-1930-Е ГГ.)

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 «История Армении».

Защита состоится 27-го февраля 2018 г., в 14⁰⁰ на заседании специализированного совета по Истории Армении 004 ВАК РА при Институте Истории Национальной академии наук РА (0019, Ереван, проспект Маршала Баграмяна 24/4).

РЕЗЮМЕ

В 1920-1930-ых годах общественно-политическая мысль армянской диаспоры внесла в повестку дня вопрос о процессе установления советской власти в Армении. В отличие от советской действительности, диаспора имела более широкие возможности для оценки советизации Армении. В вопросе оценки процесса установления советской власти выявились два противоположных направления. Одно направление, к которому в основном примкнули действующие за рубежом партии «Гнчакян», «Рамкавар-азатакан» и коммунисты, поддерживало советскую официальную позицию. Главными представителями другого направления были члены партии АРФ «Дашнакцутюн», которые давали в основном отрицательную оценку.

В общественно-политических кругах диаспоры был бесспорным тот факт, что согласно Российско-армянскому Ереванскому соглашению от 2 декабря 1920 г. власть мирным путём перешла к большевикам. В вопросе советизации Армении решающей была также исторически сформировавшаяся у армян пророссийская ориентация. Сдавшие власть руководители АРФ «Дашнакцутюн» надеялись, что после советизации Советская Россия обеспечит физическую безопасность армянского народа и защитит от турецкой угрозы. Кроме того, Советская Россия могла способствовать восстановлению экономики Армении, а также оказать помощь в поиске разумного решения территориальных споров с соседями.

В общественно-политических кругах армянской диаспоры серьёзно обсуждался также вопрос о независимости Советской Армении. Дашнакские деятели и пресса, руководствуясь провозглашёнными их партией принципами, аргументировали потерю независимости и самостоятельности Армении. Основопологающим положением идеологической деятельности партии «Дашнакцутюн» стала идея восстановления полной независимости Армении.

Однако пропаганда идеи независимости не была обусловлена только отделением Армении от СССР и установлением в дальнейшем демократической власти. Эта идея сплотила армян-эмигрантов, которым грозила ассимиляция. Многие деятели партии «Дашнакцутюн» серьёзными теоретическими аргументами доказывали, что с точки зрения гарантии сохранности армянского народа независимая государственность не имеет альтернативы.

В отличие от партии «Дашнакцутюн» другие партии на самом высоком уровне были положительно настроены к советизации. Представители этого направления, мотивируя физической безопасностью, экономическим развитием и другими факторами, считали обсуждение независимости Советской Армении нецелесообразным.

В процессе установления советской власти в Армении большое внимание было уделено Февральскому восстанию 1921 г. Приход большевиков к власти глубоко разочаровал армянский народ в связи с предпринятыми ими действиями. Именно политический террор против интеллигенции и командного состава армянской армии, согласно мнению общественно-политической мысли армянской диаспоры, спровоцировал Февральское вооруженное восстание.

Комментируя причины Февральского восстания, армянская диаспора дала резкую оценку применяемой большевиками политике «военного коммунизма». Бессмысленно было применять в экономически разваленной Армении политику жесткой экспроприации, безуспешно проведенную в России. Согласно прозвучавшей в армянской диаспоре точке зрения не менее важное значение имело также явно враждебное отношение новых властей к западным армянам. Благодатной почвой для Февральского восстания послужило также неуважительное отношение армянских большевиков к идее независимости Армении.

Рассуждая о причинах поражения Февральского восстания, общественно-политическая мысль армянской диаспоры подчёркивает неравенство сил, отсутствие у восставших регулярной армии и т. д. Не менее важной причиной поражения явилась укоренившаяся среди широких слоёв армянского населения приверженность к России.

В дашнакских кругах подчёркивался тот факт, что именно благодаря Февральскому восстанию была спасена большая часть армянской интеллигенции и военных. Восстание показало, что народ никогда не смиритсЯ с мыслью жить в рабстве и при необходимости всегда готов встать на защиту себя и суверенитета родины. Было очевидно и то, что после восстания большевики стали вести сравнительно более мягкую и взвешенную политику.

После советизации Зангезура летом 1921 г. советская власть в Армении была установлена окончательно. Согласно мнению армянской диаспоры, руководители самообороны Зангезура были уверены, что сопротивление советизации области гарантировало присоединение Зангезура к Советской Армении.

STEPANYAN KHACHATUR ROSTOM

THE PROBLEM OF ESTABLISHMENT OF THE SOVIET POWER IN ARMENIA BY THE SOCIAL-POLITICAL THOUGHT OF THE ARMENIAN DIASPORA (1920- 1930s)

Dissertation for degree of Doctor of Science (History), on the specialization of
“History of Armenia” 07.00.01.

The defense of the dissertation will be held on February 27, 2018, 14⁰⁰ at the session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SCC RA by the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Baghramyan Avenue 24/4).

SUMMARY

In 1920-1930s the principal problem for social-political thought of the Armenian Diaspora was discussion and evaluation of the process of establishment of the Soviet power in Armenia. Unlike the Soviet reality, the Armenian Diaspora had considerable freedom in assessing the process of sovietization in Armenia. In assessing the whole process of establishment of the Soviet power the views were mainly divided into two opposite directions. The Social Democrat Hunchakian Party, the Armenian Democratic Liberal Party and communists operating in the Diaspora took side with one of these directions which largely shared the Soviet official viewpoint. The main representatives of the other direction were mostly members of Dashnaksutyun (Armenian Revolutionary Federation, ARF) who generally gave a negative assessment to the establishment of the Soviet power in Armenia.

The social-political circles of the Armenian Diaspora considered indisputable the fact that the power was handed over to the Bolsheviks peacefully by the Yerevan treaty signed on December 2, 1920. The pro-Russian orientation of the Armenian people formed during the previous centuries was another decisive factor in the issue of sovietization of Armenia. The leaders of ARF, who handed the power to the new government, expected that through the sovietization of Armenia it would be possible to ensure the physical security of the Armenian people from the new Turkish massacres, in addition, Soviet Russia could support Armenia in restoring its economy and resolving regional issues with its neighbors wisely.

The problem of independence of the Soviet Armenia was also seriously discussed in the social-political circles of the Armenian Diaspora. The ARF leaders and their periodicals, following the principles proclaimed by the party, stated that the sovietization of Armenia took away independence and autonomy of the country. Dashnaksutyun made the core of its ideological activity the vision of restoration of Armenia's independence. But advocacy of the independence idea was not only

conditioned by the far-ranging purpose of separating Armenia from the Soviet Union and establishing democratic government. This idea was supported by immigrant Armenians who were threatened with assimilation. Numerous Dashnak figures with substantial theoretical arguments proved that independent statehood has no alternative to guaranteeing the continuity of the Armenian people. The non-ARF circles of the Diaspora at the highest levels were positive about sovietization. Representatives of this trend, reasoning on physical security, economic development and other factors, consider the issue of independence of the Soviet Armenia inappropriate.

A significant role in the establishment of the Soviet power in Armenia was given to the February Revolution. The Bolsheviks' entrance to Armenia caused a great disappointment because of their actions taken. According to the social-political thought of the Armenian Diaspora, the political terror of the intellectuals touched the people greatly and caused the February Revolution. The reason of the revolution was the fear for the lives of the intellectuals in prison. Non-ARF press when commenting the reasons of the February Revolution attempted to form an opinion that ARF used the Bolshevik violence for the sake of their interest. In fact, people refused persecutions and imprisonment of the intelligents performed by the need of eliminating "counter-revolutionary" elements. When commenting on the causes of the February Revolution, the Diaspora strongly criticized the so-called "military communism" policy implemented by the Bolsheviks. It was absolutely pointless to rebuild the brutal attempt of confiscation failed in Russia, in economically disastrous Armenia. According to the views expressed in the Diaspora, the arrests and exile of Armenian officers also gave rise to the February Revolution. It wasn't less important the obvious hostile attitude of the new authorities towards Western Armenians. The ironic and derogatory attitude of the Armenian Bolsheviks to the idea of independence of Armenia also created a fertile soil for February riots.

When addressing the causes of the defeat of the February Revolution, the social-political thought of the Armenian Diaspora emphasizes the inequality of forces, the lack of regular troops in the rebels, the tiredness of the fighting forces. Pro-Russian orientation rooted in the broader layers of the Armenian people was another important factor for the defeat. In the person of Bolsheviks the Armenian people saw the Russians and therefore they did not properly fight. The ARF authorities in the Diaspora emphasize the fact of Armenian intelligentsia and military salvation thanks to the February Revolution. The revolution demonstrated that the Armenian people would never reconcile to the idea of living in slavery and whenever it is necessary they are ready to struggle for independence of their homeland. It was also obvious the relatively soft policy led by the Bolsheviks after the Revolution.

One of the most important destinations for establishing the Soviet power in Armenia was the sovietization of Zangezur. From the viewpoint of the figures of the Armenian Diaspora, self-defense leaders of Zangezur were convinced that by

opposing the sovietization of the region they made it possible not only to include Zangezur in the Soviet Armenia, but also to save Armenian intellectuals from Bolshevik persecutions.